

Cem Tecimer, "Damad-ı Hazret-i Şehriyari ve Tefsir-i Kanun-i Esasi: Damad Ferid Paşa'da Anayasa Yorumu", www.anayasa.gen.tr/tecimer-8.pdf (Yayın Tarihi: 10 Mart 2026).

DAMAD-I HAZRET-İ ŞEHRIYARI ve TEFSİR-İ KANUN-İ ESASİ Damad Ferid Paşa'da Anayasa Yorumu

Cem Tecimer*

"Mel'un"¹

(Damad Ferid Paşa hakkında Sultan Vahideddin'e atfedilen söz)

"Aciz, haysiyetsiz, cebin"²

(Damad Ferid Paşa kabinesi hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın sözü)

"İhtilâfâtile uğraşmakta dehrin zevk yok /
Zevk anın mîrsâd-ı ibretten temâşâsındadır"³

(Muallim Naci)

I. GİRİŞ

Henüz "menkûb" olmadığı dönemdeki mutantan söyleyişle
"Damad-ı Hazret-i Şehriyari Ferid Paşa Hazretleri"⁴ veya

* Kanun-i Esasinin ilanının 150. sene-i devriyesi münasebetiyle kaleme aldığım bu yazıyı Hamid Paşa'ya (1851-1914) ithaf ediyorum. Yazıyı okuyup değerli fikirlerini esirgemedikleri için Efe Murat Balıkcıoğlu'na ve Tarık Tansu Yiğit'e teşekkür ederim.

¹ Nakil için bkz. Murat Bardakçı, *Şahbaba: Osmanoğulları'nın son hükümdarı VI. Mehmed Vahideddin'in hayatı, hatıraları ve özel mektupları*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2006, s.111.

² Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara, Türk Tayyare Cemiyeti, 1927, s.3.

³ Meselâ bkz. Abdülkadir Hayber ve Hüseyin Özbay (Haz.), *Muallim Nâci'nin Şiirleri*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s.173 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

⁴ Meselâ Paşa'nın bir nutkunun risale olarak basılmış hâli aynen bu ifadeye başlığında yer veriyor. Bkz. "Rumeli Hisarı İttihad ve Teaviün Cemiyeti'nin Hisar Maarifi menfaatine tertip eylediği tiyatrodâ Damad-ı Hazret-i Şehriyari Ferid Paşa Hazretleri tarafından irad olunan nutuk", İstanbul, 1324 [1908?]. İbnülemin de bu nutuktan, Ferid Paşa bahsinde söz eder. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 1982, c.IV, s.2037, dipnot 1.

Damad Ferid Paşa,
 Karikatürist Cemil Cem,
Kalem, 19 Mart 1325 [1 Nisan
 1909], Cilt 2, Sayı 31, s.4
 (Feridun Fazıl Tülbentçi Arşivi,
 SALT Research FF724019)
 (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/25095>).

Damad⁵ Ferid Paşa (1853-1923) (bundan sonra “DFP,” “Ferid Paşa” veya “Paşa” olarak anılacaktır), Anadolu hareketinin İstanbul’a girdiği gün, 6 Ekim 1923’te, sürgünde bulunduğu Nis’te öldü⁶. İki gün sonra, 8 Ekim 1923 tarihli *İkdam* gazetesi, “Ferid Paşa’nın Vefatı” serlevhalı ve tamamı alıntılanmaya değer yazısında Paşa’nın ölümünü şöyle duyuracaktı⁷:

⁵ Burada damat ibaresi tek başına padişahın kızının kocası gibi sihrî hısımlık ifade eden bir lakap değildir. Damat, Osmanlıda prosopografik bir istilâh olup, padişahın kızı veya kız kardeşi ile evli olanlara hatta daha umumi manada Osmanlı hanedanının kadın üyelerinin kocalarına verilen unvandır. Meselâ bkz. Süleyman İnan, “Son Osmanlı Damatlarının Millî Mücadele’yle İlişkileri”, *Erdem: İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 61, 2011, s.104. Nitekim Ferid Paşa’nın ölümünü ilan eden nüshasında *Washington Post*, yabancı okurlarına bu nüansı, Paşa’nın hem bir padişahın kızının kocası, hem de bir başka padişahın kız kardeşinin kocası yani eniştesi olduğunu açıklayarak anlatmaya çalışacaktı. Bkz. “Damad Ferid Pasha, Ex-Grand Vizier, Dies”, *Washington Post*, 7 Ekim 1923. Zaten hilafeti ilga eden ve Osmanlı hanedanını Türkiye dışına çıkaran kanunda da damat tabiri bu istilâhi manası ile istimal edilmiş olmalıdır.

⁶ Ölümü hakkında meselâ bkz. İnal, *op. cit.*, s.2068; Bardakçı, *op. cit.*, s.11.

⁷ “Ferid Paşa’nın Vefatı”, *İkdam*, 8 Ekim 1923.

“Nis 6 (T.h.r.⁸) – Sadrazam Damad Ferid bugün vefat etmiştir.

“Damad Ferid Paşa, Bahriye müsteşarlarından İzzet Efendi'nin oğludur⁹. İstanbul'da doğmuştur. İkmal-i tahsil ettikten sonra hariciyeye intisap etmiştir. Paris sefaretine nezdine evvela ataşe olarak gönderilmiş ve biraz sonra Berlin ve bilahare Petersburg sefaretine ikinci kitabetine tayin edilmiştir. Bir müddet orada bulunduktan sonra Londra sefaretine ikinci kitabetine, biraz sonra da mezkûr sefaret başkitabetine tayin edilmiştir¹⁰. Oradan Bombay şebenderliğine tayin kılınmışsa da kabul etmeyip İstanbul'a gelmiş ve Meclis-i Ayan azası olmuştur.

“Son senelerde beş defa kabinenin teşkilini deruhte eylemiştir¹¹. Zaman-ı sadaretinde Anadolu'daki intibah-ı milliyi ve bunu tevhit edenleri bastırmak, boğmak için çok çalışmıştır. Sevr Muahedesi kabul edenlerdendir¹². Paris Konferansına Türk mena-

⁸ T.h.r. kısaltması ile kast edilen Türkiye Havas Reuter[s] Ajansıdır. Meselâ bkz. Fahri Sakal, “Millî Mücadele’de ve Cumhuriyetin İlk Döneminde Prop[er]anda ve Tanıtım Çalışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 55, 2003, s.92.

⁹ Aslında bu cümlede protokole mugayir bir durum var. Ferid Paşa'nın babası İzzet Efendi, Bahriye müsteşarlığına ilaveten Şura-i Devlet azalığında da bulunduğundan, bu ikinci vazifesi ile (de) anılması daha doğru olur. Nitekim İbnülemin, DFP'nin babasından kısaca bahsederken, onun Şura-i Devlet azalığını zikrediyor. İnal, *op. cit.*, s.2029, dipnot 1. Ferid Paşa hakkındaki başka bir biyografide de “babası devlet şûrası üyelerinden Seyyid Hasan İzzet Efendi'dir” denmektedir. Cevdet Küçük, “Damad Ferid Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 8, s.436.

¹⁰ DFP esasen Londra'da sefirikebir olmak istiyordu. Eşi Mediha Sultan'ın tavassutu ile Sultan Abdülhamid'den bu talepte bulunduğu, ancak talebin Sultan Abdülhamid tarafından “hemşire, orası mektep değildir, pek mühim bir sefaredir” denerek reddedildiği nakledilir. Meselâ bkz. İnal, *op. cit.*, s.2034; Küçük, *op. cit.*, s.436; Bardakçı, *op. cit.*, s.108; Tarık Mümtaz Göztepe, *Mütareke Günleri*, Haz. H. Afşın Günaydın, Ankara, Cümle Yayınları, 2017, s.116.

¹¹ Yani beş defa sadrazamlık yapmıştı. Küçük, *op. cit.*, s.439; Bardakçı, *op. cit.*, s.114.

¹² Bu kaideten doğru olmakla beraber nüansa muhtaç. Ferid Paşa, son şeklini tamamı ile tasvip etmese bile, Sevr'in imza edilmesine muhakkak ki taraftardı. Hatta belki de Sevr'in imzalanmasındaki en büyük amildi. Fakat milletlerarası hukuk zaviyesinden bakıldığında Sevr'e imza atmamıştır. Bu da Sevr'in imza edilmesine taraftar olmadığı için değil, teknik bir sebeptendi: muahedenamenin imzasına salahiyettar üç kişilik delegasyonda—eski tabirle heyet-i murahhasada—Ferid Paşa yoktu. İmza heyeti, Ayan Meclisinden Hadi Paşa ve Rıza Tevfik Bey ile Bern elçisi Reşad Halis Bey'den mürekkepti. İmzayı bu üçü atacaktı. Bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, c.I, s.527. Sevr'in resmî nüshasının imza sayfası için ilaveten bkz. *Traité de paix entre les puissances alliées et associées et la turquie signé le 10 août 1920 à Sèvres*, [Yayın Yeri ve Yayınevi Yok], 1920, s.459 (Hadi, Dr. Rıza Tevfik, Réchad Halis imzaladı ibareleri). Oysa bugün DFP'den hâlâ “Sevr Ant-

fiini müdafaa için gitmiş idi¹³. Fakat bir şey yapmaya muvaffak olamadı. Zaman-ı sadaretinde İzmir işgal feciası vuku buldu¹⁴.

“Lloyd George’un siyaset-i mahudesine karşı mutavaatkârane bir hatt-ı hareket takip etti¹⁵. Vatan ve milleti kurtarmak için her türlü fedakârlığa katlanan mücahidine¹⁶ karşı Kuva-i İnzibatiye’yi¹⁷, Anzavurları¹⁸, Gâvur İmamları¹⁹ ve saireyi saldırdı ve nice hanümanların soğumasına sebebiyet verdi.

“En nihayet milli ordunun İstanbul’a gireceğini anlaması üzerine bir ay tedavi [için] zevcesi Mediha Sultan’la birlikte

---

laşması’nı imzalayan heyet”ten diye bahsedilebiliyor. Meselâ bkz. Ali Hocaoğlu, Duygu Kara, Emrullah Alemdar ve Savaş Keleş, *T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 12 Ders Kitabı*, Ankara?, Devlet Kitapları, 2022, s.77. Yabancı yayınlarda da benzer gözlemlere tesadüf edilebiliyor. Meselâ bkz. Harold Armstrong, *Turkey in Travail: The Birth of a New Nation*, Londra, John Lane The Bodley Head Limited, 1925, s.118, 126.

¹³ DFP hakkında böyle bir hükmü 1923’ten sonra vermek kolay olmayacaktı. Bu hüküm, başarısızlığını kabul etmekle beraber, Ferid Paşa’nın Türkiye’nin menfaatleri lehine Paris Sulh Konferansında çalışmalar yürüttüğünü iddia ediyor.

¹⁴ Belki imajını rehabilite etmek isteyenlerin uydurduğu belki de hakiki bir rivayete göre İzmir’e Yunanistan’ın asker çıkardığını öğrenen DFP, üzüntüsünden bayılmıştı. Rivayet hakkında meselâ bkz. Ekrem Buğra Ekinci, “Milli Mücadeleyi Başlatan Damad Ferid Paşa’dır!”, <https://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=1526&milli-m%C3%BCcadeleyi-ba%C5%9Flatan-damad-ferid-pa%C5%9Fa%E2%80%99dir-> (Yayın Tarihi: 24 Şubat 2025).

¹⁵ DFP’nin genel olarak İngilizlerin siyaseti ile uyumlu bir siyaset takip ettiği biliniyor. Meselâ bkz. *ibid.*; Bardakçı, *op. cit.*, s.105, 109.

¹⁶ Kuva-i Milliye kastediliyor.

¹⁷ Kuva-i İnzibatiye’nin muvazaalı olarak ve İtilaf Devletleri nezdinde Anadolu hareketine karşı çıkılıyormuş intibai uyandırmak için kurulduğu hakkında bkz. Bardakçı, *op. cit.*, s.176. Ayrıca bkz. Küçük, *op. cit.*, s.438.

¹⁸ Meselâ bkz. Bardakçı, *op. cit.*, s.177-178.

¹⁹ “Anzavur, Biga’daki isyan sırasında Asmalı köyü imamı Fevzi (Gâvur İmam) ile iş birliği yapmıştı”. Ahmet Tunç, “Türk Basınından Bir Süreç İki Perspektif: Alemdâr ve İzmir’e Doğru Gazetelerine Göre Millî Mücadele Döneminde Biga Olayı (16 Şubat-16 Nisan 1920)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 41, Sayı 112, 2025, s.533. İlavenen, çoğul ekinin kullanılmasıyla (“Gâvur İmamları”), Gâvur İmam’ın şahsında, Anadolu hareketine karşı çıkmış din adamlarına yönelik genel bir eleştiri de yapılmak istenmiş olabilir ki bunların en başında herhâlde Şeyhülislam Dürrizade Abdullah geliyordu. Dürrizade, DFP ve kabinesinin desteği velya zorlaması ile Kuva-i Milliye’yi hain ve katli caiz ilan etmiş, fetvasına karşı Anadolu hareketinin karşı fetvaları ile mukabele olunmuştu. Meselâ bkz. Küçük, *op. cit.*, s.438; Mehmet İpşirli, “Dürrîzâde Abdullah Beyefendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, s.36.

Karlsbad kaplıcalarına gitti. Oradan da sultan-ı sakıtın²⁰ ikametgâh ittihaz ettiği (Nis) şehrine nakl-i mekân eyledi²¹.

“Daima Avrupa’ya sefaretle gitmek için padişahı pek ziyade izaç etmiş idi²². Nihayet İtalya kralına padişah tarafından ihda olunan atları götürüp takdim etmek memuriyet-i muvakkatesiyle izacatına bir müddet nihayet verilmiş idi²³. Bab-ı Alinin eski mu-tavaat ve mümaşat siyasetini takip etmekte hayır ummuş, zamanın tebeddülâtından haberdar olamamış idi²⁴.”

İkdam'daki ölüm ilanı, yer yer müstehzi üslubuna rağmen, DFP hakkında sonradan kaleme alınacak yazıların ve serdedilecek hükümlerin ekseriyeti nazara alınırsa oldukça insafli kalıyor, fakat aynı zamanda o günden bu yana DFP hakkında kaleme alınan ilmi ve gayriilmi metinlerin genel eğilimi ve ilgilendiği konuları özetlemiş oluyordu. Zira Ferid Paşa, gerek tarihçiler gerek siyaset erbabı tarafından neredeyse tamamen Anadolu hareketi aleyhindeki tavırları üzerinden incelenmiş biridir. Her kurucu hikâye kahramanlara olduğu kadar anti-kahramanlara da muhtaçtır. Bu yönüyle DFP, cumhuriyetin anti-kahramanıdır. Öyle ki, Türk argosunda, muteber argo lugatlerde böyle bir maddeye (henüz) tesadüf edemediysem

²⁰ Sultan Vahideddin kastediliyor.

²¹ Bilebildiğimiz kadarıyla DFP, Karlsbad'dan sonra doğrudan Nis'e geçmemiş, önce İstanbul'a gelmiş, Anadolu hareketinin galibiyetinin kesinleştiğini anlayınca Eylül 1922'de bir daha dönmek üzere Türkiye'yi terk etmiştir. Küçük, *op. cit.*, s.439. İlâveten, Sultan Vahideddin'in kendine ikametgâh ittihaz ettiği şehir Nis değil, San Remo'dur. Meselâ bkz. Cevdet Küçük, “Mehmed VI”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28, s.428-429.

²² Bkz. yukarıda dipnot 10.

²³ Burada nakledilen hadisenin tafsilatı için Osmanlı arşivine bakılabilir. Arşivde ilgili bir belgede şöyle deniyor: “Hariciye Nezaret-i Celilesine[:] Haşmetlu İtalya kralı hazretlerine ihda buyurulan esblerin keyfiyet-i irsallerini bildirmek . . . üzere İtalya ve İspanya'ya azimet edecek . . . damad-ı hazret-i şehriyari devletlu atufetlu Ferid Paşa hazretlerine beş yüz lira harcırah itası . . .”. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA), BEO, 1693-126965, 07.03.1319 (H). Bu hadisenin DFP'nin ölüm ilanında nakli—neredeyse tamamen bir *non sequitur* olarak—büyük ihtimalle istihfaf ve tahkir gagesiyedir.

²⁴ DFP'nin uzun süre Baltalimanı'ndaki ikametgâhında münzevi bir hayat geçirdiği ve dolayısıyla siyasetinin realiteden kopuk olduğu tenkidi başkalarınca da tekrarlanmıştır. Meselâ bkz. Küçük, *op. cit.*, s.436. Hatta, İbnülemin'in nakline göre DFP, kendinden bahisle “otuz sene münzevi oldum” demiştir. İnal, *op. cit.*, s.2039.

de²⁵ “Damad Ferid” ibaresi, “hain” yerine kullanılmış ve elan kullanılmaktadır²⁶. Dahası, DFP sade cumhuriyetin değil, bir yönüyle Osmanlının da anti-kahramanıdır: kimi anlatılara göre Osmanlının batışına sebep olmuş veya en azından onu kolaylaştırmış veya hızlandırmıştır.

Türkiye’nin dünkü ve bugünkü siyasi ve ideolojik kırılma noktaları göz önüne alındığında DFP sahipsizdir. O, cumhuriyetin kurucu ideolojisinin—yahut Sultan Vahideddin, DFP ve İstanbul çevresinin o zamanki tabiri ile “Kemâlîler”in²⁷—öçüsü olduğu kadar²⁸ bugün belirli çevrelerde yeni taraftarlar bulan Osmanlıcılık zaviyesinden bakıldığında da makbul bir zat değildir. Keza milliyetçiler indinde de müsbet biri olmamıştır²⁹. Hatta bir yazısında Ahmed Hamdi Tanpınar, bir mekâna devam eden zevatın çeşitliliğinden bahsetmek için, iki ekstremleri teşkil etmek üzere, orada “aşırı milliyetçi ve Ferid Paşa casusu” adamların birlikte bulunduğunu yazar³⁰. Buradaki tabirde DFP, aşırı milliyetçiliğin tam zıddıdır. Paşa, İslami cephenin de sahiplendiği biri değildir³¹: devrine ait hatırat ve nakillerden anlaşıldığı kadarı ile hususi hayatı itibari ile büyük ölçüde

²⁵ Meselâ bkz. Hulki Aktunç, *Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 7. Baskı, 2010, s.88-89 (damadın başka bir argo manada kullanılması); Ferit Devellioğlu, *Türk Argosu*, Ankara, Aydın Kitabevi, 6. Baskı, 1980 (damat maddesi yok).

²⁶ Meselâ bkz. Aydın Selcen, “Nihayet! Kudurtma sırası CHP’de...”, <https://medyascope.tv/2024/08/03/aydin-selcen-yazdi-nihayet-kudurtma-sirasi-chpde/> (Yayın Tarihi: 3 Ağustos 2024): “Temmuz ortalarında Türk ve Yunan donanma komutanlarının Atina’da bir araya gelmesini ‘Damat Ferit’lik’ olarak mı yorumlamalıyım?”. Hainlik ve oyunbozanlık yapmak manasında “Damat Ferit’lik yapma” dendiğini de duyudum.

²⁷ Tabir için meselâ bkz. Bardakçı, *op. cit.*, s.19, 96, 423-424.

²⁸ Benzer yönde bkz. Ekinci, *op. cit.* (DFP’nin “Kemalist literatürde en kötü figür” olduğu yönünde açıklamalar); Sevan Nişanyan, *Yanlış Cumhuriyet: Atatürk ve Kemalizm Üzerine 51 Soru*, İstanbul, Everest Yayınları, 6. Baskı, 2010, s.449.

²⁹ Meselâ bkz. Metin Ayışığı, “Millî Mücadele ve Sultan Vahdeddin”, *Ülkücü Dünya Görüşü*, <https://www.ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=4526> (Yayın Tarihi: 17 Mayıs 2011).

³⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 45. Baskı, 2019, s.170.

³¹ Meselâ bkz. Kadir Mısıroğlu, *Bir Mazlum Padişah: Sultan Vahideddin*, İstanbul, Sebil Yayınevi, 3. Baskı, 2011, s.168, 170, dipnot 139 ve alakalı metin.

sekülerleşmiş bir siyasetçiydi³². Osmanlının inkırazını ve cumhuriyeti “soldan okuyan”lar içinse o, emperyalistlerin işbirlikçisi ve taşeronuydu³³.

Velhasıl DFP, Türkiye’de hemen her kesimin *persona non gratası*dır. Hatta bu bakımdan herkesin hiddetini ve nefretini üzerinde toplamış olmakla—Sultan Vahideddin’in kendi için kullandığı bir tabiri DFP için kullanmak belki de daha uygun düşeceğinden, adeta her kesimin öfkesini üzerine çeken bir “siper-i saika”³⁴ vazifesi görmekle—birleştirici bir figür olduğu dahi iddia olunabilir³⁵.

Bu çalışma, bu tartışmaların ve gözlemlerin—isabetleri ve isabetsizlikleri de dâhil olmak üzere—hiçbiri ile ilgilenmiyor. Bilakis, DFP hakkında yazılıp çizilenlerin ekseri içine hapsediği “iyi mi kötü mü” cenderesinden çıkarak, “vurun kahpeye”³⁶ kolaycılığından ve DFP ile alakalı neşriyatı sıklıkla “tezyin” eden ad hominemlerden—epigraf olarak alıntıladıklarına ilaveten birkaç misal: “alçak”³⁷, “aptal”³⁸ ve “hain”³⁹—

³² Bazı örnekler için bkz. İnal, *op. cit.*, s.2082; Bardakçı, *op. cit.*, s.109-110. DFP’nin sekülerleştiğini ve gençliğinde bağlı olduğu dini pratiklerden tamamı ile uzaklaştığını fakat inancını muhafaza ettiğini Rıza Tevfik şöyle ifade ediyor: “Damad Ferid Paşa dindar bir adamdı. Fakat namaz kılmaz, oruç tutmaz, hacca gitmez ve bazı muharremâtı istihlâl ederdi; şarap içmek, domuz eti yemek gibi”. Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, İletişim Yayınları, 4. Baskı, 2019, s.48.

³³ Meselâ bkz. Genel Merkez, “30 Ağustos’un 103. yılında emperyalizmi ve gerici-liği bir kez daha yeneceğiz!”, *Türkiye Komünist Hareketi*, <https://tkh.org.tr/30-agustosun-103-yilinda-emperyalizmi-ve-gericiligi-bir-kez-daha-yenecegiz/> (Yayın Tarihi: 29 Ağustos 2025): “Ülkemiz, Vahdettinlerin, Damad Feritlerin, Sait Mollaların, Ali Kemallerin ve emperyalizmle açıktan iş birliği yapan gericilerin elinde felakete sürüklendi”.

³⁴ Bardakçı, *op. cit.*, s.13 (siper-i saika yerine sadeleştirerek paratoner kelimesini kullanmış). Şemseddin Sami, siper-i saikayı “yıldırım düşmesinin önünü alan alet, paratoner” olarak tanımlıyor. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul, İkdam Matbaası, 1317 [1900], s.805.

³⁵ Hatta öyle ki, DFP bugün jenosit çalışmaları literatüründe, mealen “Türkiye, DFP’nin sadaretinde Ermeni soykırımını kabul etmiştir” demek için alıntılanır. Bu yönde meselâ bkz. Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, New York, I.B. Tauris, 2011, s.719. Bu da onun Türkiye’de hemen her kesimin *persona non gratası* olduğunun başka bir teyidi olarak düşünülebilir.

³⁶ Halide Edib, *[V]urun Kahbeye*, İstanbul, Halk Kitabhanesi, 1926.

³⁷ Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler 3: 1830-1980*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 2. Baskı, 1987, s.336.

kaçınarak, DFP'yi “Talim Terbiye Kurulu” onaylı bir bakış açısı ile algılamayı reddediyor⁴⁰ ve gözardı edilmiş bir *hukuki* soruya temas ediyor: bir Osmanlı bürokrati ve siyasetçisi olan DFP'nin hayatı ve kariyeri bize Osmanlı-Türk anayasa hukuku ve özellikle Osmanlıda anayasa yorumu hakkında neler söylüyor?

II. BİR KANUN-İ ESASİ ÇOCUĞU OLARAK DFP

DFP'nin anayasa yorumlarını ele almadan evvel, Osmanlı anayasa hukukunu DFP'nin hayat-ı siyasiyesi üzerinden anlamaya çalışmanın belirli avantajları ve bazı kısıtları olduğuna dikkat çekmeli. Bunlar, DFP'nin biyografisi ile ilgili hususlarla yakından ilişkili. Önce avantajlardan başlayayım.

İlk gözlemim, DFP'nin Osmanlı anayasa hukuku ve pratiğini anlamak için kilit ve—iddialı ve kaçınılmaz olarak yarı-spekülatif bir söyleyişle—belki de *en* mühim karakter olduğu yönünde. Meselâ Midhat Paşa, Kanun-i Esasinin fikir babası ve ilk uygulayıcısı olduğu için Osmanlıda anayasa düşüncesini anlamak için çok mühim bir şahsiyet olmakla beraber ancak bir başlangıç noktası sayılmalıdır. Zaten Midhat Paşa anayasayı uygulamaya soktukten kısa bir süre sonra sürgüne gönderildi ve memlekete geri döndüğünde de anayasa fiilen uygulanmadı. Bu sebeple onun devrinde Osmanlı anayasa hukukuna dair pekmiş bir tatbikattan bahsetmek zordur⁴¹. Buna karşılık Kanun-i Esasi ilan edildiğinde DFP yirmili yaşlarının başında, siyaset ve hukuk anlayışı yeni yeni oluşan ve gelişen biriydi. Yani DFP, Midhat Paşa'dan farklı olarak, hazır bulduğu anayasalı

³⁸ Faruk Güventürk, *Önder ve Gençler*, İstanbul, Okat Yayınevi, 1965, s.132.

³⁹ Mehmet Rauf, *Halâs: İstiklâl Harbi Romanı*, İstanbul, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1929, s.228.

⁴⁰ Bu kabilden çalışmalar için bilhassa orta mekteplerde ve liselerde okutulan ders kitaplarına müracaat edilebilir. Bunlar arasında DFP hakkında bugün de yaygın olan ortodoks söylemi kurgulayan çalışmaların başlıcalarından biri—*Nutuk*'tan sonra—şüphesiz Türk Tarih Tetkik Cemiyeti tarafından neşredilen tarih ders kitabıdır. Özellikle bkz. Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih IV*, İstanbul, Devlet Matbaası, 1931, s.8, 12, 34, 40-41, 62, 65-67.

⁴¹ Bu gözlemin bir edebiyatçı tarafından yapıldığı bir çalışma için meselâ bkz. İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 15. Baskı, 2020, s.24.

bir muhitin içinde yetişmişti. Bu da onu selefine nazaran daha avantajlı bir mevkiye koyuyor: DFP, Osmanlı siyasi hayatında aktif bir rol oynamaya başladığı hengâmda zaten Osmanlı anayasa hukuku bir ölçüde ispat-ı vücut etmiş, kendi kurumlarını ve vokabülerini oluşturabilmiş idi. Kısa söyleyişle: Midhat kurdu, Ferid kondu.

Bu bakımdan DFP, Midhat Paşa'nın—hayrül veya şerrül—halefidir, eğer tabir caiz ise, “anayasal mirasçısı”dır. Nitekim Midhat Paşa ve DFP, birincisinin Avrupa sürgünü senelerinde tanışmış, DFP ile bir kayık safası dahi yapmışlar ve DFP (o vakit mülki paşalık kendisine henüz tevcih edilmediğinden daha doğru söyleyişle Ferid Bey) ile Midhat Paşa aynı kayıkta oldukları hâlde Midhat, Ferid'e kürek bile çekmişti⁴². Abdülhak Hamid'den İbnülemin'e intikal eden nakle göre Midhat Paşa, DFP'yi “pek sevdiğini, [ona] iltifat ettiğini ve [onun] hakkında emniyet gösterdiğini” beyan etmişti⁴³. Seneler sonra sefeli gibi paşalığa hem de damat paşalığa terfi edecek olan Ferid, Midhat'tan “hamiyet-i mücesseme”⁴⁴ ve “memleketimizin büyük adamlarının hatimesi”⁴⁵ olarak bahsedecekti⁴⁶.

DFP üzerinden Osmanlı anayasa hukukunu anlamlandırmanın ikinci bir avantajı, onun askeriye veya ilmiye değil, kalemiyeden oluşundadır. Dahası DFP, kariyerinin uzunca bir dönemi boyunca hariciye müntesibidir. Osmanlı-Türk anayasa hukukunu dönüştürenlerin mühim bir kısmı Osmanlı askeriyesi ve bunun cumhuriyet devri bakiyesi olduğu hâlde, anayasa hakkında kalem oynatan ve daha incelikli ve derinlikli açılımlar üretebilen kadro genelde kalemiye menşelidir⁴⁷. Osmanlı askeriyesinden değil, Bab-ı Ali bürokrasisinden yetişmiş olma-

⁴² Bkz. İnal, *op. cit.*, 375, 2085. Olayın başka bir nakli için bkz. Abdülhak Şinasi Hisar, *Geçmiş Zaman Fıkraları*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s.101.

⁴³ İnal, *op. cit.*, s.2085.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ Ayrıca bkz. aşağıda dipnot 242 ve alakalı metin.

⁴⁷ Bunun belki de en mühim istisnası askeriyeden gelen ve cumhuriyetten evvel de anayasa hukuku hakkında söz söyleyen ve bu sahada (o vakitler sansürlense de) kalem oynatan Mustafa Kemal Paşa'dır. Meselâ bkz. Bardakçı, *op. cit.*, s.546-548.

sı, Ferid Paşa'ya akranları ve emsallerine nazaran anayasayı anlamak, onun dilini konuşmak ve daha genel manada onunla hemhâl olmak bakımından eşsiz bir fırsat sağlamıştır. Ferid Paşa'nın hariciye çıkışlı olması da bilhassa dikkate değer: Osmanlı anayasasının ilanının ve işleyişinin ve işle(ye)meleşinin içe dönük dinamikleri kadar Düvel-i Muazzama karşısında performatif bir hukuki egzersiz olduğu nazara alındığında⁴⁸, DFP'nin neredeyse bütün “büyük devletler”e aşinalığı ve onlarla—Tanzimat ve erken cumhuriyetin bürokratik elitlerinin hemen hepsinde müşahede edilen—bir hayranlık (ve nefret yahut en azından kuşkuculuk) ilişkisi vardır.

Bu aşinalık ilişkisini biraz daha somutlaştırayım: Kanun-i Esasinin ilanının bir belki de birinci sebebi milli güvenlik ve bilhassa giderek artan Rus tehdidi mülahazaları idi⁴⁹. DFP, Petersburg'da ikinci kâtip olarak bulunduğu sırada Rusya'ya aşinalık kesbetmişti. Kanun-i Esasi hazırlanırken Fransa, anayasası örnek alınan başlıca bir iki ülkeden olmuştu⁵⁰. DFP mükemmen Fransızca konuşuyordu⁵¹ ve Paris'te ataşelik yapmıştı. İngiltere, Fransa ile beraber, anayasal gelişmeleri en yakından takip edilen iki ülke arasındaydı. DFP uzun yıllar İngil-

⁴⁸ Kanun-i Esasinin ilanına medar olan sebeplerin dâhili olduğu kadar ve belki de daha mühimi harici olduğunu kastediyorum. Bu, literatürde uzun uzun—hatta bıktırıcasına—tartışılmış bir meseledir. Burada tafsilatına girmiyorum.

⁴⁹ Kanun-i Esasi ile milli güvenlik mülahazalarını irtibatlandıran bir pasaj için meselâ bkz. Nathan J. Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional World: Arab Basic Laws and the Prospects for Accountable Government*, New York, State University of New York Press, 2002, s.21.

⁵⁰ Bir yazara göre Belçika ve Prusya anayasaları örnek alınmıştır, zira “Fransız Cumhuriyet Anayasalarını gerek ruh gerek muhteva bakımlarından örnek olarak alma imkânı yoktu”. Yavuz Abadan, “Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, 1957, s.19. Hâlbuki, Kanun-i Esasiyi hazırlayan komisyonun eklektik bir yol tuttuğu ve Fransız anayasalarını da bu meyanda incelediğine dair daha isabetli bulduğum bir görüş için meselâ bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, 2003, s.339, dipnot 31. Kaldı ki, örnek alınma, kötü örnek, yani tasvip etmeyip onun yaptığını yapmamak şeklinde bir “ters tesirlenme” olarak da tahakkuk edebilir.

⁵¹ Meselâ bkz. Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2009, s.100. Gerçi Rıza Tevfik'e göre, devrin ricali arasında, Said Halim Paşa gibi, DFP'den çok daha iyi Fransızca konuşanlar vardır. Rıza Tevfik, *op. cit.*, s.47. Yine de Rıza Tevfik'e göre DFP, “Fransızca'yı epeyce bilir”di. *Ibid.*, s.77.

tere'de bulunmuştu ve—devrin Osmanlı ricalinin kahir ekseriyetinin aksine, Fransızcaya ilaveten—İngilizceyi de gayet iyi konuşuyordu⁵². Nitekim, lisanları sayıp dökme de, İbnülemin ondan “Ferid Paşa, bir kaç lisane vâkıf idi” diye bahsediyor⁵³. DFP, İngiltere ile olan aşinalığını şüphesiz abartıyordu. Meselâ İngiliz kralı ile yakın dostluğu olduğu ve bu sebeple İngiltere’yi Türkiye lehine bir sulh antlaşması metnine bizzat ikna edebileceğini iddia ediyordu⁵⁴. Bu kabilden iddiaları şüphe yok ki mübalağalıydı. Fakat bu, onun İngiltere ricalini yakinen tanıdığı hakikatini değiştiriyor⁵⁵.

Kısacası, DFP’nin erken yaşta hariciyeye intisabı, onu belki de Bab-ı Ali ricali arasında devrinin karşılaştırmalı anayasa hukukuna en hakim figürlerinden biri yapacaktı⁵⁶. Bunun somut bir örneğini, Refik Halid’in [Karay] hatıratında buluyoruz. Refik Halid’in beğenmediği bir yazısını tenkit ederken—daha doğrusu maiyetinden birine bu işi delege ederek ona tenkit ettirirken—Refik Halid’i Avrupa’da hükümetlerin nasıl teşekkül ettiğini bilmemekle suçlayacak ve astına şöyle dedirtecekti: “[M]eselâ, heyet-i hazıra-i hükümeti bir fırka kabinesi şeklinde telakki ve mesail-i dahiliyeyi bu suretle muhakeme ediyorsunuz, *malum-ı âlinizdir ki Avrupada bir fırka kabinesinin tarz-ı teşekkülü tedkik olundukda . . .*”⁵⁷.

DFP’nin üçüncü ve belki de en mühim avantajı, devletin hemen her erkinde görev üstlenmiş olması. Yani DFP’nin Osmanlı teşrii, icrai ve kazai tecrübesi vardı: Osmanlı parlamentosunda, kabinesinde ve yargı erkinde vazife ifa etmiş bir dev-

⁵² Karay, *op. cit.*, s.100.

⁵³ İnal, *op. cit.*, s.2092.

⁵⁴ *Ibid.*, s.2035.

⁵⁵ Mezkûr rical-i devlet arasında Sykes-Picot antlaşmaları ile bilinen Mark Sykes da vardı. Meselâ bkz. “Facetia”, *Daily Telegraph (Napier)*, Sayı 12496, 7 Eylül 1912. Anılan gazete kupüründe DFP’den, “İngiltere’nin pek iyi bir dostu” olarak bahsediliyor. *Ibid.*

⁵⁶ Elbette, özellikle Ayan Meclisinde, karşılaştırmalı anayasa hukuku referanslarına sık sık başvuran başka devlet adamları da vardı. Bkz. aşağıda dipnot 270.

⁵⁷ Karay, *op. cit.*, s.151 (imlâ yeniden düzenlenmiştir; italik vurgu bana ait). Bu nakli Refik Halid mealen nakil olarak yapmıştır.

let adamı idi⁵⁸. Bu denli uzun erimli ve çeşitli hizmetler ifa etmek her Osmanlı bürokratının harcı ve şansına değildi. Sırasıyla yargı, yasama ve yürütmeye görevler üstlenmiş olan DFP, üç erkin işleyişi, aksaklıkları, sorunları, avantajları ve daha pek çok husus üzerine muhakkak ki tecrübe kazanacak ve kafa yormak imkânı bulacaktı.

Önce yargıdan başlayalım. Paşa, bir dış işleri bürokrati olarak başladığı kariyerine bir yargı müntesibi olarak devam etmiştir. Mediha Sultan ile izdivacı kararlaştırılınca, devrin sadrazamı Kâmil Paşa'nın Sultan Abdülhamid'e yazdığı tezkirede teklif ettiği üzere, "bir derece terfii ve Şura-i Devlet azalığına tayini[]"⁵⁹ gerçekleşmiştir. "Sadrazam Kâmil" imzalı ve padişah katına hitap eden teklif metni şöyledir⁶⁰:

"Devletlu efendim hazretleri

"Londra sefaret-i seniyyesi başkâtib-i sabık[1] izzetli Ferid Beyefendinin⁶¹ Şura-i Devlet azalığına memuriyetile . . . emsali-ne tevfikân beş bin kuruş maaş itası ve rütbe-i haliyesinin ula sınıf-ı sanisine terfii hakkında her ne vechile emr-u ferman-ı şevketunvan-ı cenab-ı cihanbani müteallik ve şerefsudur buyurulur ise mantuk-ı münifi infaz edileceği beyanıyla tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim".

Padişahın onayı ile DFP (henüz Ferid Bey), babası gibi Şura-i Devlete üye atanmıştır. Şura-i Devlet azalığı o tarihte ne demektir? DFP'nin bu azalığı sembolik miydi yoksa hakikaten görevini layıkıyla yerine getirmiş miydi bunu kestirebilmek zor olsa da⁶² en azından kâğıt üzerinde bu görev, Kanun-i Esasiye göre şu işleri görmek yahut görebilmek demektir: kendilerine

⁵⁸ "Devlet adamı" tabirini, devri nazar-ı itibare alarak bilhassa kullanıyorum.

⁵⁹ DABOA, Y.EE., 88-1, 30.03.1313 (H). Ayrıca bkz. İnal, *op. cit.*, s.2031.

⁶⁰ DABOA, Y.A.RES., 33-23, 19.07.1303 (H).

⁶¹ Damad-ı hazret-i şehriyari olarak anılmadığına göre Mediha Sultan ile izdivacı henüz tahakkuk etmemiştir.

⁶² Bkz. İnal, *op. cit.*, s.2037. Meselâ, kısa bir müddet Şura-i Devlet reisliği yapmış olan Rıza Tevfik, bu görevde DFP tarafından, sulh görüşmelerine giden delege heyetinden olduğu için ve yine Rıza Tevfik'in ifadesiyle, "Şûra-yı Devlet reisi sıfatıyla vaki olan hizmetim Şûra-yı Devlet işlerine taalluk etmemiştir". Rıza Tevfik, *op. cit.*, s.92. DFP'nin Şura-i Devlet azalığı da benzer bir şekilde tahakkuk etmiş olabilir.

verilen direktifler doğrultusunda kanun layihalarını görüşmek ve hazırlamak, bunları yasama organına iletmek, idari nitelikteki kanunları yorumlamak ve Divan-ı Ali toplanmak gerektiğinde ona üye vermek⁶³. Bu itibarla Şura-i Devlet, bugünkü Danıştayın nüvesini teşkil ediyordu ve layiha hazırlamak gibi bugün idari yargı makamlarının elinde olmayan bir ilave mesuliyete de sahipti⁶⁴.

Şura-i Devlete tayini ve Mediha Sultan ile izdivacını müteakiben siyasi ve bürokratik bahtı daha da açılmaya başladı. Kısa sürede art arda terfiler aldı. Meselâ damatlığından az sonra kendisine çeşitli nişanlar ita edildi ki buna dair bir evrakta şöyle deniyordu⁶⁵:

“Maruz-ı çaker-i kemineleridir ki

“Damad-ı hazret-i şehriyari⁶⁶ saadetlu Ferid Beyefendi hazretlerine⁶⁷ birinci rütbeden nişan-ı ali-i Osmani ihsan buyurulmasına mebni muamele-i mukteziyenin ifası şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi mantuk-ı celilinden olmağla ol babda emr-u ferman hazret-i veliyyül emrindir

“Serkâtib-i hazret-i şehriyari

“Süreyya”.

Yine serkâtib-i hazret-i şehriyari Süreyya imzalı ve terfi ettiğini beyan eden bir başka belgede şöyle deniyordu⁶⁸:

“Maruz-ı çaker-i kemineleridir ki

“Damad-ı hazret-i şehriyari Ferid Beyefendi hazretlerinin bir derece terfi-i rütbesi şerefsadır olan emr-u ferman-ı hümayun-ı

⁶³ Kanun-i Esasinin 53., 54., 92. ve 117. maddelerine müracaat ediniz.

⁶⁴ Şura-i Devlet, bugünkü Danıştayın nüvesi olmakla beraber tam olarak eski hâlidir demek yanıltıcı olabilir. Şöyle ki, Şura-i Devlet şüphesiz yargısal bir fonksiyon icra ediyordu fakat aynı zamanda yasama ve yürütmeye ilişkin birtakım yetki ve görevlerle de donatılmıştı. Bu yazı bakımından tafsil etmeyi lüzumlu bulmadığım bu hibrit yapı için meselâ bkz. Fethi Gedikli, *Şura-yı Devlet: Belgeler, Biyografik Bilgiler ve Örnek Kararlarıyla*, İstanbul, On İki Levha Yayınları, 2. Baskı, 2018, s. 427-470.

⁶⁵ DABOA, İ.DH., 1037-81593, 02.10.1304 (H).

⁶⁶ Nişan itası sırasında artık damattır.

⁶⁷ Damat olsa da hâlâ paşa değildir.

⁶⁸ DABOA, İ.DH., 1085-85145, 03.10.1305 (H).

cenab-ı hilafetpenahi iktiza-i alisinden bulunmuş olmağla ol babda emr-u ferman hazret-i veliyyül emrindir”.

Nihayet (ve yine serkâtib-i hazret-i şehriyariden yazılan evraka göre) kendisine vezirlik tevcih edilerek, 1888 senesinde⁶⁹ mülki (yani sivil) paşa⁷⁰ yapıldı⁷¹:

“Maruz-ı çaker-i keminelidir ki

“Damad-ı hazret-i şehriyari Ferid Beyefendi hazretleri uhdesine rütbe-i samiye-i vezaret tevcih ve ihsan buyurulmasına mebni muamele-i lazımenin ifası şerefsadır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahi iktiza-i alisinden olmağla ol babda emr-u ferman hazret-i veliyyül emrindir”.

Meşrutiyetin ilanına kadar Şura-i Devlet azalığına devam etti ve 1909 senesinde yargıdan yasama organına geçti, yani Meclis-i Ayan azası tayin olundu. İbnülemin’in tabiriyle “[h]ayatı, münzeviyane denilecek bir tarzda geçmekte olduğu halde ilânı meşrutiyetden sonra meclisi âyan âzalığına tâyin kılındı, inziva, ihtilâte tehavvül etdi”⁷². Maliye vekâletine gönderilen bir evrak, DFP’nin ayan üyeliğine atandığını şöyle teyit edecekti⁷³:

“Heyet-i Ayan azalığına . . . damad-ı hazret-i şehriyari devletlu atufetlu Ferid ve dahiliye nazır-ı esbakı devletlu Reşid Akif ve müşir devletlu Fuad Paşalar hazeratı . . . tayin buyurulmuş olduklarından muamele-i lazımenin ifası şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahi icab-ı alisinden bulunduğu mabeyn-i hümayun-ı mülukâne başkitabet-i aliyesinden inba ve icabı icra edilmiş olmağla iktizasının ifasına himmet”.

⁶⁹ Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Haz. Nuri Akbayar, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, c.VI, s.1724, dipnot 3.

⁷⁰ Bkz. Abdülkadir Özcan, “Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 34, s.182 (Tanzimat sonrası sivil paşalık ve askerî paşalık ile farkı hakkında açıklamalar).

⁷¹ DABOA, İ.DH., 1109-86841, 24.03.1306 (H). Ayrıca bkz. İnal, *op. cit.*, s.2033-2034.

⁷² İnal, *op. cit.*, s.2034.

⁷³ DABOA, BEO, 3662-274637, 30.10.1327 (H). Ayrıca bkz. İhsan Güneş (Haz.), *Türk Parlamento Tarihi: I. ve II. Meşrutiyet*, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1997, c.II, s.7, 708 (DFP’nin 14 Kasım 1909’da Meclis-i Ayana tayin edildiğine dair); Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalî (1839-1922): Prosopografik Rehber*, İstanbul, İsis Yayınları, 1999, s.21 (Kasım 1909).

İşte böylece DFP'nin yasama hayatı başlamış ve Baltalimanı'ndaki sahil sarayı ile Erenköy'ndeki köşküdeki münzevi hayatı bitmiş oluyordu⁷⁴. Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra oluşan iktidar boşluğu, İttihat ve Terakki içinde yükselme ihtimali, sonradan bu olmayınca ona muhalefet ederek siyasi güç devşirme çabaları⁷⁵, DFP'yi hariçliğe müntesibi ve Şura-i Devlet azası iken bulunduğu hâline kıyasla yasama organında oldukça vokal bir hâle getirdi. DFP, Meclis-i Ayanda sık sık ve uzun konuşmalar yapıyor, bu konuşmaların kiminde Kanun-i Esasiye de temas ediyordu.

Bunda şaşılacak bir şey yoktur zira Kanun-i Esasinin açık hükmüne göre anayasal yorum mercii bizzat Ayan Meclisinin kendisiydi⁷⁶. Aşağıda etraflıca ele alınacağı üzere, DFP'nin anayasal yorumlarının kahir ekseriyetini onun Ayan Meclisi konuşmalarından anlıyoruz. *Daha da ileri giderek denebilir ki Osmanlı anayasasının kalbi Ayanda atmıştır. Zaten Kanun-i Esasinin anayasa yorumu vazifesini ayan üyelerine tevdi eden maddesinden yola çıkan Ayan Meclisi reislerinden biri, ayan üyelerini “Kanun-i Esasinin muhafızı[.]” olarak tanımlayacaktı⁷⁷. Devrin şartları ve Osmanlının içinde bulunduğu durum nazara alındığında bu tartışmaların mühim bir kısmı, meleklerin cinsiyetini tartışmak kabilinden, gerçek hayatta hemen hiçbir karşılığı olmayan gözlem ve argümanlarla doludur. Buna rağmen Ayan Meclisi zabıtlarında, Osmanlı anayasal yorumunun*

⁷⁴ DFP'nin ülkeden çıkana kadar başlıca ikametgâhı Baltalimanı'ndaki sahil sarayı olmakla beraber Paşa, Erenköy'nde de vakit geçiriyordu. Jurnalvari tezkirelerden bunu anlamak mümkün. Meselâ birinde şöyle deniyordu: “Damad-ı hazret-i şehriyarileri Ferid Paşa kulları Baltalimanı'ndaki yalıdan dün akşam Erenköy'ndeki köşküne gittiği memur kulları tarafından malumat verildiği gibi üç dört gün kadar[] mahall-i mezkûrda kalacağı istihbar kılındığından tarassudunda bulundurulmuş memurların oraya gönderildiği maruzdur. [Tarih] Yaver-i hususi-i hazret-i şehriyarileri süvari feriki abd-i memlukleri Çerkes Mehmed”. DABOA, Y.PRK.ASK., 183-12, 26.03.1320 (H). Muhtemelen Baltalimanı'nı kastederek DFP, bir meclis müzakeresinde “[b]endeniz biraz kırılık yerde oturuyorum” diyecekti. Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC), 3. Dönem, 3. İçtima, c.II, s.314.

⁷⁵ Benzer yönde bkz. Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019, s.233.

⁷⁶ 117. maddeye göre: “Bir madde-i kanuniyenin tefsiri lazım geldikte . . . işbu Kanun-i Esasiden ise Heyet-i Ayana aittir”.

⁷⁷ MAZC, 1. Dönem, 2. İçtima, c.I, s.80 (Said Paşa'nın beyanı).

yöntemlerini ve bu yöntemlerin çeşitliliğini, yorumların değişken içeriğini, farklı yorumları destekleyen görüşlerin sofistike bir şekilde nasıl müdafaa edildiğini tespit etmek mümkündür. İşte bu bakımdan Ayan Meclisi müzakeratı, yer yer lisansüstü anayasa hukuku derslerini andıracak zenginlik ve derinlikte tartışmaların cereyan ettiği bir mecradır. DFP de—ileride değinileceği üzere—bu tartışmaların birçoğunda ileri gelen aktörler arasındaydı.

Bilahare yasamadan yürütmeye geçişi; İttihat ve Terakkinin cihan harbi sonrasında dağılmasıyla siyaset meydanının boşalması, kayıbiraderi Sultan Vahideddin'in tahta geçmesi ve İttihat ve Terakki aleyhtarı bir hükûmet kurulmasını istemesi ve nihayet DFP'nin—daha evvel Hürriyet ve İtilaf partisindeki muhalif faaliyetleri de nazara alındığında—padişahın bu arzu ve isteğini isafa belki de en elverişli bir kimse olmasında aranmalıdır⁷⁸. Bu gibi mülahazalarla, Sultan Vahideddin'in “Veziri meali semirim Ferid Paşa” hitabına muhatap olup, ehliyet ve dirayetinden bahseden ve Kanun-i Esasinin 27. maddesine⁷⁹ atıfta bulunan bir hatt-ı hümayun ile⁸⁰ sadrazam tayin olundu ve kabinesinde hem başvekil hem de hariciye vekili (“taraf-ı bendegânemden deruhte olunmuştur”⁸¹) olarak yürütme hayatına başladı. Demek ki DFP'nin yürütmeye geçişi sadece sadaret mevkiine değil, hariciye nazırlığına da gelmesi demek olmuştu. Belki hariciyede itimat ettiği kimseyi bulamadığı için belki de kısmen şahsi saiklerle dış işlerini uhdesine almak istemiştir. Yani hem bakandır hem başbakan.

Son dönem Osmanlı ricalinde kariyerinin seyri ve kaderinin sevki ile bu denli çeşitli görevlerde ve bilhassa Kanun-i Esasinin aktif olarak göz önünde tutulmak mecburiyetinin bu-

⁷⁸ Benzer yönde meselâ bkz. Rıza Tevfik, *op. cit.*, s.97 (Sultanın DFP'ye itimat ettiğine dair).

⁷⁹ İlgili maddede, “mesned-i sadaret” “emniyet buyurulan zevata ihale buyurul[acak]” deniyordu.

⁸⁰ İnal, *op. cit.*, s.2038.

⁸¹ *Ibid.* (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

lunduğu makamlarda bulunmuş kişi az olsa gerektir⁸². İşte Kanun-i Esasiyi ve yorumlanışını anlamak için DFP'nin çok uygun bir mikrokozmu oluşu bilhassa bundandır.

DFP'nin dördüncü bir avantajı, tahmin edebildiğimiz kadarı ile çok okumuş olması. Buna birkaç delil getirmek mümkün. Evvela, Londra'ya sefirikebir olarak tayin edilmeyeceğini anlayıp da Baltalimanı'ndaki saraya kapandığı vakit, uzunca bir süre devlet hizmetinden ve siyasetten (en azından fikren olmasa dahi büyük ölçüde fiilen) elini eteğini çekecekti. Bu da ona okumak ve tetebbuat için büyük bir fırsat tanımış olmalıdır. İbnülemin bu durumu, “otuz sene devam eden hali inzivada elbette bir çok kitab okumuşdur”⁸³ diyerek teyit ediyor. İkincisi, DFP'nin hacimli ve devrinde dahi entelektüel çevrelerce bilinen bir kütüphanesi mevcuttu (bkz. aşağıda “**EK: Damad Ferid Paşa'nın ('DFP') Kütüphanesi**”).

Zaten DFP'nin vasiyetnamesinde de “ve binlerce kitabı ihtiva eden cesim kütüphane”⁸⁴ ibaresi yer alıyor. Bir başka arşiv belgesi de DFP'nin meşhur kütüphanesine olan alakayı teyit ediyor. Ölümünden sonra İstanbul'daki kütüphanesinde yer alan kitapların mahkeme kararı ile satılacağını öğrenen hariciye vekâletinin, kendi kütüphanesine eklemek üzere DFP'nin kitapları ile ilgilendiğini, 1924 tarihli şu arşiv vesikasından anlıyoruz⁸⁵:

---

⁸² Bu DFP'nin anılan makamlara tecrübesi sebebiyle yahut kesb-i liyakatle geldiği anlamına gelmiyor. Meselâ, en azından sadarete getirilişi nazara alınır, bir gözlemcinin de dediği gibi, DFP ve bazıları, “sadarete geldiklerinde daha önce önemli bir idarî mevkiide bulunmamışlardı”. Kunalp, *op. cit.*, s.xvi. Benim buradaki gözlemim ise daha basit ve farklı: makama gelme sebepleri, saikleri, makamdayken kazandığı başarılar, duçar olduğu başarısızlıklar bir yana, sırf geldiği makamların sayısı ve çeşitliliği itibarı ile DFP'nin kariyer geçmişi dikkate şayandır ve Kanun-i Esasi ile devamlı hemhâl olmasını gerektirmiştir.

⁸³ İnal, *op. cit.*, s.2092. Ve ekliyor: “Ne faide ki istifade edememiştir”. *Ibid.*

⁸⁴ *Ibid.*, s.2286; ayrıca bkz. *ibid.*, s.2092.

⁸⁵ DABOA, HR.İM, 123-91, 19.11.1924.

“Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığına

“Müteveffa Damad Ferid’in⁸⁶ kütüphanesindeki kitapların Al-tıncı Mahkeme-i Asliye riyasetince satılacağı bu kere Maarif Vekâlet-i Celilesinden bildirilmiş olmağla mevcut kitaplar arasında vekâlet kütüphanesine yarayacak ilmi, hukuki ve siyasi kitapların bulunması tabii olduğundan⁸⁷ esami ve fiyatlarının mezkûr mahkemenin aldirılarak vekâlete sürat-i irsalini rica ederim efendim.

“19 Teşrin-i Sani 340

“Hariciye vekili namına

“Müsteşar”.

Nitekim bir zamanlar DFP kütüphanesine ait kitapların, İstanbul müzayede ve mezat piyasasında bugün dahi zaman zaman ortaya çıktığı meraklılarının malumudur⁸⁸.

Özetle, DFP’nin Osmanlı anayasa hukukuna vukuf kesbettiğine işaret eden biyografik emareler şöyle: onun halihazırda anayasalı bir muhitin içine doğmuş olması, Osmanlı bürokratik elitinden ve bilhassa hariciyesinden gelmesi ve bu sebeple Düvel-i Muazzamanın anayasalarını bildiği yönünde güçlü bir karine bulunması, kariyerinin Osmanlı anayasal sisteminin yasama, yürütme ve yargı kurumlarını kapsayacak şekilde geniş ve çeşitli olması ve etrafına nazaran hayli okumuş bir entelektüel olması.

Bu avantajların yanı sıra, Osmanlı anayasasını DFP üzerinden anlamaya çalışmanın dezavantajlarını da dikkate almak gerekir⁸⁹. Bunlardan ilk akla gelen, DFP’nin çok okumuş olduğu yönünde az evvel bahsedilen avantajla alakalı: cesim bir kütüphaneye malik olmak ile bu kitapların ekseriyetini hatta mü-

⁸⁶ Dikkat edilirse cumhuriyet yazışmalarında DFP için paşa unvanını kullanmaktan genellikle kaçınılıyordu.

⁸⁷ Yani “fihâ kütübün kaydime”.

⁸⁸ Takip edebildiğim kadarı ile en son 2025 senesinde dahi DFP *ex libris*li bir kitap bir müzayedede satılabilmisti.

⁸⁹ Burada kastım bir anayasal düzeni münferit şahıslar üzerinden anlamamanın genel sakıncaları değil. Şüphesiz DFP olsun veya olmasın, bütün bir anayasal düzen tek bir kişi üzerinden anlaşılabilir, fakat mühim veriler elde edilebilir. Benzer yönde bkz. aşağıda dipnot 270-271 ve alakalı metin. Kastım, şahısları merkeze alan çalışmalar arasında neden DFP’nin diğer şahıslara göre daha dezavantajlı (veya yere göre daha avantajlı) olduğu.

him bir kısmını okumuş olmanın aynı şey demek olmadığını göz önünde bulundurmak lazımdır⁹⁰. Diğer bir deyişle DFP'nin bibliyofil değil de daha ziyade koleksiyoner bir bibliyoman olması ihtimal dâhilinde⁹¹. Bu şüpheli yaklaşımı destekleyen en az iki emare var. Birincisi, DFP'nin genel itibariyle gösteriş merakı ve şekilciliğe verdiği önem. İkincisi de DFP'nin, bulunduğu makamlar gereği pek çok kitaba kolayca ulaşmış olması ve kütüphanesindeki mevcudun, bir koleksiyonculuk ve ona kitap takdim etmek isteyenlerin çabasının bir mahsulü olması ihtimali. Gerçekten de onu yakından tanımışların mühim bir kısmı, Paşa'nın gösteriş ve teşrifata fazlaca itibar ettiğini söylerler. Refik Halid, onun kendi devri için bile eskimiş sayılabilecek bazı Tanzimat protokol usullerine riayet ederek karşı-sındakinde tesir bırakmak istediğini yazar⁹². Baltalimanı'ndaki mükellef davetleri nakleden yeğeni Sabiha Sultan'a göre de DFP'nin müzik zevkine kadar alafrangalığı seçmiş oluşunda bu gösteriş merakının payı vardır⁹³. Büyük bir kütüphane kurmasının bir sebebinin en azından kısmen burada aramak mantıklı olabilir.

Ne var ki, herhâlde ciltler dolusu kitap yazdığı söylenen birinin⁹⁴ okumaması ihtimali zayıftır. Buna mukabil, DFP'nin kendi elinden çıkma ve kendine dair vesikaların hemen hemen hiç bulunmaması, İbnülemin'e tercüme-i hâlini vaat edip vermemesi⁹⁵, kendi eliyle yazdığı iddia edilen hatıratının günümüze ulaşamamış olması⁹⁶, DFP'yi ve dolayısıyla anayasal telakkisini anlamada mühim veri eksikleridir. Bir başka dezavantaj da DFP'nin görüşlerinin gerçekte ona ait olup olmadığı mese-

⁹⁰ Bu durum, Mustafa Kemal Paşa'nın sahip olduğu ve okuduğu düşünülen kitapları tartışan ve bu kitaplara bir adet biçmeye gayret eden çalışmaların da çetrefil bir sorusu ve sorunudur. Meselâ bkz. *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, Ankara, Anıtkabir Yayınları, 2001, c.I, s.x: "Bugüne kadar tespit edilen ATATÜRK'ün okuduğu kitapların sayısı . . . 3997'dir" (Recep Cengiz'in bilgi notundan).

⁹¹ Kendisi de Avrupa'dan devamlı kitap istediğini Ayan Meclisinde ifade etmiştir. Özellikle bkz. MAZC, 3. Dönem, 4. İltima, c.I, s.195.

⁹² Meselâ bkz. Karay, *op. cit.*, s.100.

⁹³ Meselâ bkz. Bardakçı, *op. cit.*, s.109-110.

⁹⁴ *Ibid.*, s.108; İkinci, *op. cit.*

⁹⁵ İnal, *op. cit.*, s.2039.

⁹⁶ Bardakçı, *op. cit.*, s.108.

lesi ile ilgilidir. Bu soruna en az iki gözlemci temas etmiştir. İbnülemin, DFP'nin gazete yazılarından bahsettiği sırada, “bunlar, kendi eser-i hamesi midir, yoksa başkaları yazıp o imza mı koymuştur, bilmiyorum” demektedir⁹⁷. Hatta bu kuşkusunu şahsi bir gözlemi ile de desteklemektedir: DFP'nin beş sadaretinde de Bab-ı Alide bulunan İbnülemin, onun bir satırcık dahi olsun resmî yazısını görmemiştir⁹⁸. Yine Lütfi Simavi'nin bir rivayet olarak aktardığı bilgiye göre, Meclis-i Ayandaki nutukları da hep dostlarının yazdığı metinlerdir⁹⁹. Eğer durum böyle ise, DFP'nin anayasal görüşlerini anlamak için tahlil edilen metinlerin onun kaleminden çıkmamış olma riski vardır.

Fakat bu iddialara üç yollu cevap vermek mümkün. Birincisi, İbnülemin ve Lütfi Simavi katıyetle değil bir rivayeti nakil sadedinde yazıyorlar, yani onlar da bu iddiayı kesin bir bilgi olarak aktarmıyorlar. İkincisi, DFP'nin iyi konuştuğu ve yazdığına ilişkin başka örnekler ve nakiller de var. Meselâ Refik Halid'in hatıratında, DFP'nin, onun yazdığı bir metni hemen orada okuyup düzelttiği ve Refik Halid'in de bu düzeltmeyi tasvip ettiğine dair bir bahis var¹⁰⁰. Ayrıca Ayan Meclisi konuşmaları başkaları tarafından yazılmış olsa bile, tek taraflı nutukları takip eden karşılıklı münazaraların metnini önceden hazırlaması mümkün olmayan DFP'nin, Ayan Meclisinde cereyan eden tartışmalarda yetkin, tutarlı ve eski dile hâkim cevaplar verdiği görülmektedir¹⁰¹. Üçüncüsü, yazı ve konuşmalarının ekseriyeti ve hatta tamamı başkaları tarafından yazılan metinle-

⁹⁷ İnal, *op. cit.*, s.2086 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1977?, s.490. Ayrıca bkz. İnal, *op. cit.*, s.2086 (Lütfi Simavi'den nakil).

¹⁰⁰ Karay, *op. cit.*, s.199.

¹⁰¹ Burada, bu yazı bakımından tartışmadığım başka bir mesele var: Ayan Meclisi zabıtlarının hatta daha genel anlamda Osmanlı yasama zabıtlarının ne kadar güvenilir olduğu. Stenografi usulüne geçiş teklifleri, ayan azasının zabt-ı sabık hülasasını inikada başlamadan evvel görüp itiraz etme hakkı, ayan azasının kendilerinin zaman zaman zabıtlara itiraz etmiş olmaları, zabıtların yazımındaki hususiyetler (meselâ bazen konuşanın kime hitap ettiğinin parantez içinde nakli, yahut dinleyicilerden gelen sesleri belirtme) ve daha pek çok husus nazara alınarak bu zabıtların sıhhat derecesini tartışmaya açmak yararlı olur.

re dayansa bile—bu ihtimal gerçekçi görünmüyorsa da, *arguendo*, kabul edilse bile—bu metinlere dayanmakta beis görmeyen DFP'nin, bu metinlerin içeriğine katıldığını, onları tasvip ettiğini kabul etmek durumundayız. Demek ki, konuşmaları, gazete yazıları, Meclis-i Ayan zabıtlarındaki ifadeleri de dâhil olmak üzere bu metinler, yazarları meşuk dahi olsa, DFP'nin anayasal görüşlerini yansıttıkları için birinci derecede kaynak vazifesi görürler.

Yerine göre bir avantaj veya dezavantaj sayılabilecek bir husus ile DFP'nin neden bihakkın bir Kanun-i Esasi çocuğu olduğu bahsini kapatayım: DFP, damatlığı sebebiyle hanedana resmen ve muhtemelen ayrıca psikolojik olarak da eklenmiştir. Osmanlı ailesi hem akrabasıdır hem de onlara, bilhassa padişaha, hürmeti vardır ve onların çıkarlarını himaye etmek eğilimindedir.

Zira DFP, Osmanlı ve padişahlık makamının devamını savunarak ve yetkilerini gözeterek aslında kendi emniyetini de temin etmiş oluyordu. Midhat Paşa ile mukayesede yine fayda var: meşhur bir rivayete göre o, hususi bir nutkunda, anayasanın ilanı vesilesiyle “memleketi senelerce al-i Osman idare etti, biraz da al-i Midhat idare etsin ne çıkar” mealli veya buna benzer sözler sarf etmişti¹⁰². Rivayet doğru olsun veya olmasın, burada mühim olan Midhat Paşa'ya böyle bir rivayetin isnat edilebilmesindedir. Zira Midhat Paşa, saray ve hanedan karşısında kâfi derecede teferrüt edebilmiş, kendi ağırlığını oluşturabilmiş bir anayasal aktördü, oysa DFP böyle değildir. Bu DFP'nin bir avantajı olabilir: statükonun devamı kişisel çıkarına olduğundan, anayasal yorumları sistem-içi veya anayasa-içi kalmıştır, bu yüzden Kanun-i Esasinin anlaşılması için onun yorumları bilhassa değerlidir denebilir. Belki de bunun tersi doğrudur: padişah ve Osmanlı hanedanını yarı-stratejik, yarı-

¹⁰² Bu rivayeti aktaran kaynaklar çeşitlidir. Rivayetin nakli için akademik kaynaklara gitmeye hacet yok: rivayet Ekşi Sözlük'e dahi ulaşmışa benziyor. Bkz. “al-i osman oluyor da neden al-i mi[d]hat olmasın”, *ekşisözlük*, <https://eksisoszluk.com/al-i-osman-oluyor-da-neden-al-i-mithat-olmasin--1180535?nr=true&rf=ali%20osman%20oluyor%20da%20neden%20ali%20mithat%20olmas%20c4%b1n> (Erişim Tarihi: 18 Şubat 2026).

sahici gerekçelerle devamlı surette tebcil ve müdafaaya çalışması¹⁰³, onu Kanun-i Esasiyi padişahın altında görmeye teşvik etmiş ve belki de Kanun-i Esasiyi hiçbir zaman müstakil ve kuvveti ve bağlayıcılığı kendinden menkul bir metin, bir *grundnorm* olarak görmemesine sebep olmuştur.

Bu avantajlar ve dezavantajlar tartışmalı olmakla beraber, her hâlükârda kesin olan şu: DFP, Kanun-i Esasiyi biliyor, onu yorumluyor, onun üzerinde ve hakkında kalem oynatıyordu. Daha kısa bir söyleyişle süje ve obje arasında sıkı bir yakınlık ilişkisi vardı. İşte DFP'nin Kanun-i Esasiyi ve genel anlamda Osmanlı anayasa hukuku ve yorumunu anlamada kilit bir şahıs olması bundandır.

III. DFP'NİN ANAYASA YORUMLARI: KRONOLOJİK LİSTE

Ayan Meclisi zabıtları başta olmak üzere farklı kaynaklardan anlaşıldığı kadarı ile DFP, Kanun-i Esasiyi çok defa yorumlamak imkânı bulmuştu. Bu bölümde, DFP'nin farklı anayasa madde ve meselelerini nasıl yorumladığının bir kronolojik bilançosunu çıkardım. DFP'nin anayasa yorumlarını tüketici olarak sayıp dökmeye imkân yoksa da¹⁰⁴ aşağıdaki gibi hacimli bir liste ortaya çıktı¹⁰⁵.

¹⁰³ DFP'nin Osmanlı hanedanına bağlılığının sahici ve stratejik sebepleri ve görünümleri bu çalışmanın konusunu aşmakla beraber, bir iki kaynak zikri ile iktifa edeyim. Padişahın hastalığından kurtulduğunu yani eski tabirle kesb-i afiyet ettiğini duyunca tumpuraklı bir dille şöyle bir beyan kaleme alabilmişti: “Devletlu efendim hazretleri[:] inhiraf-ı mizac-ı hümayundan ne derece meyus ve mahzun idiysem Cenab-ı Hakka yüz bin şükür iade-i afiyet-i hazret-i şehinşahiden o rütbe mesrur ve şadanım . . .”. DABOA, Y.PRK.AZJ., 51-123, 28.06.1324 (H). Padişahın hastalanıp iyileşmesi böyle ağdalı bir beyanı mucip olduğu hâlde, DFP, hanedanın bütün azaları hakkında muhtemelen aynı dikkat ve rikkati göstermiyordu. Sevr öncesi sulh müzakereleri için Avrupa'ya gittiği hengâmda bazı şehzadelerin Türkiye'ye avdetlerini temin etme işinin kendisine yüklenmesi pek hoşuna gitmemişe benziyordu ve hatta Rıza Tevfik'e bu sebeple bu görevden yakı-narak “kervanbaşı değilim” bile diyebilmişti. Rıza Tevfik, *op. cit.*, s.87. Bu iki örnek şu noktayı vurgulamaya yetiyor: DFP, hanedana göbekten bağlı idi ama bu bağlılık muhtemelen kısmen psikolojik ve kısmen (ve belki de daha ağırlıklı olarak) stratejikti. Ayrıca bkz. aşağıda dipnot 177 ve alakalı metin.

¹⁰⁴ Bu hem veri ve belge eksikliğinden hem de ve daha mühimi metodolojik bir zorluktan kaynaklanıyor. DFP'nin Meclis-i Ayanda yaptığı konuşmaların hemen hepsi anayasaya bağlanabilirse de Kanun-i Esasiye doğrudan temas eden ko-

***

i. 1909 Kasım [padişaha cevap dilekçesi¹⁰⁶] [KE 45, 121]¹⁰⁷: Ayan Meclisi müzakerelerinin aleni cereyan edeceğini garanti altına alan meşrutiyet, meclis üyelerine dürüstlük yükü yükler ve bu sebeple—olağan görüşmelerde olduğu gibi—nutk-ı hümayuna verilecek meclis cevabında da diplomatik de-ğil, dürüst ve gerekirse eleştirel olmak gerekir¹⁰⁸.

Kanun-i Esasinin anayasallaştırdığı bir kurum olan padişah nutku veya “nutk-ı hümayun”, padişah ve gerçekte onun vasıtası ile hükûmetin o sene ve gelecek sene yaptıklarını ve yapmayı tasarladıklarını içeren ve meclisin resmen açılmasını sağ-layan bir konuşmaydı¹⁰⁹. 15 Kasım 1909’da yasama devresini açan konuşmasında Sultan Reşad “[u]mur-ı dâhiliyemizde

---

nuşma ve yazılarını esas aldım ki bunu tespit edebilmek ve diğer konuşmaların-dan ayırabilmek her zaman mümkün değildir. Bir misal vereyim: Ayan Meclisi, kendi içtüzüğüne göre, padişah nutkuna verilecek cevabı hazırlayacak ayanlar-dan müteşekkil bir komisyonun nasıl teşkil edilmek lazım geldiğini, üyelerinin aleni mi gizli mi seçileceğini, içtüzükte bu hususlarda sarahat olup olmadığı me-selelerini uzun uzun tartışmıştı. Meselâ bkz. MAZC, 1. Dönem, 3. İçtima, c.I, s.11-15. İchtüzük ve etrafında dönen bu tartışma, içtüzüklerin “sessiz anayasa”lar olduğu düşünüldüğünde (meselâ bkz. Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Bursa, Ekin Yayınları, 2000, s.336) anayasaya dairdi ve bu tartışma esnasında DFP’nin beyanları belki de bu listedeki anayasal yorumlarına dâhil edilmek ge-rekir ise de bu gibi dolaylı anayasa yorumlarından çoğunlukla sarfınazar ettim—şu istisna ile ki aşağıda (viii) numaralı yorum örneğinde açık bir Kanun-i Esasi referansı olmasa da anayasallık denetimini şeriata ve genel ahlaka dayandıran bir yorum tarzı bulunduğu için bahsinde fayda gördüm. Elbette içtüzük yorumu açıkça anayasa yorumuna bağlanmışsa bunu listeme dâhil ettim, aşağıda (xviii) numaralı yorumda olduğu gibi.

¹⁰⁵ Listeyi hazırlarken içeriğinden değilse de formatından ilham aldığım bir etnomüzikoloji çalışması için bkz. Cem Behar, *Osmanlı / Türk Musikisinin Kısa Tarihi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2015, s.136-141 (“Dede Efendi’nin Eser-lerine Tarih Koymak” başlıklı bölümün sonunda yer alan kronolojik liste).

¹⁰⁶ Teknik olarak bu cevaplar dilekçe değil, arıza idi. Burada dilekçe tabirini teknik anlamda kullanmıyorum. Detaylı açıklama için bkz. *Meclis-i Mebusan ve Mec-lis-i Âyan Tutanak Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TBMM Basımevi, 2015, s.10.

¹⁰⁷ Format: [yorum yılı ve ayı] [konu] [Kanun-i Esasinin [KE] ilgili madde veya maddeleri]: [DFP’nin anayasa yorumunun bir cümlelik özeti] [yorumun bağla-mına dair bazı ilave açıklamalar].

¹⁰⁸ MAZC, 1. Dönem, 2. İçtima, c.I, s.60.

¹⁰⁹ Bu nutukları derleyen kapsamlı bir çalışma için bkz. *Nutk-ı Hümayun: Padişah-ların Meclis-i Umumiye Açış Konuşmaları (1877-1920)*, Ankara, TBMM Bası-mevi, 2023.

hamd olsun mucib-i endişe bir hâl yokdur” demiş¹¹⁰, yani imparatorluğun iç işlerinin yolunda olduğunu ifade etmişti¹¹¹. Oysa bu cümle hakikatin tasviri olmaktan çok bir ümidi ifade ediyor ve DFP gibi bazı ayanlar, padişah nutkuna verilecek geleneksel resmî cevapta (ariza-i cevabiye) bu gözlemin isabetsizliğini en azından dolaylı olarak hissettirmek istiyordu. Yemen, Mekke ve Medine, Edirne ve Anadolu’daki asayişsizliğe dikkat çeken DFP¹¹², bu durumun cevap metninde yer alması gerektiğini belirtiyor, bunu da meşrutiyet ve meclis müzakerelerini aleni kılan muaddel Kanun-i Esasi maddesi [**KE 121**] ile açıklıyor, aleni müzakerenin ayanlara bir anayasal dürüstlük mecburiyeti getirdiğini ve bu sebeple cevabın da dürüst olması gerektiğini—belki abartı ile—ifade ediyordu: “Meşrutiyetin bize verdiği en mukaddes hak devletin ahvalini alenen müzakere etmektir”¹¹³.

Diğer ayanlar ise bu görüşü farklı gerekçelerle desteklemişlerdir: devletin bakanlarını, hele ki padişahın nutkuna verilecek cevapta eleştirmek, parlamentonun saygınlığı için iyi olmazdı; ayrıca Avrupa memleketlerinde de bu usule başvurulmuyordu; belki de en önemlisi, bakanları tenkit etmek yahut onların programını ince eleyip sık dokumak için Meclis-i Mebusan üyelerinin elinde zaten anayasanın kendilerine bahsettiği güçlü murakabe vasıtaları vardı ki bunlardan biri de istizah usulü yani gensoru idi¹¹⁴ [**KE 38**] ve dolayısı ile merasim gereği verilecek cevapta bakanlarla münakaşaya girişmek yersiz, gereksiz ve yakışsız olacaktı¹¹⁵.

---

¹¹⁰ *Ibid.*, s.52.

¹¹¹ Aslında nutku—muhtemelen “mehâbet-i hükümdarı”yı korumak gibi bir saikle—bizzat padişah değil, onun yerine sadrazamı okumuştur. *Ibid.*, s.50.

¹¹² MAZC, 1. Dönem, 2. İçtima, c.I, s.59.

¹¹³ *Ibid.*, s.60. Burada “bize” tabirinden kasıt umum halk değil, Ayan Meclisi azası olsa gerek.

¹¹⁴ İstizah hakkı sadece mebusana verilmiş, ayana verilmemişti. Bir yazara göre bu, hükümetin ayana karşı mesul olması ihtimalinin anayasa koyucu tarafından düşünülmemesi ile alakalıdır. Bkz. İlhan Arsel, “Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, 1953, s.199.

¹¹⁵ MAZC, 1. Dönem, 2. İçtima, c.I, s.57 (bilhassa Bohor Efendi’nin açıklamaları).

Burada şunu hatırlamakta fayda var: Ayan Meclisi, 1909 ve sonrasında gitgide hizipleşmeye başlayacak ve İttihat ve Terakiciler ile diğerleri diye ayrışacaktı¹¹⁶. Sultan Reşad'ın İttihat ve Terakki güdümünde olduğu¹¹⁷ ve nutk-ı hümayunu padişahın bizzat kaleme almadığı, metnin hükûmetin elinden çıktığı¹¹⁸ göz önüne alındığında, aslında padişahın ziyade devrin siyasi iktidarına cevap veriliyor ve bu da siyasi iktidarı destekleyen ve desteklemeyen ayanlar arasında anayasa hukuku düzlemine taşın ve aslen siyasi olan bir ihtilafa sebebiyet veriyordu.

DFP'nin anayasa yorumu, siyasi muarızı bulunan meclis üyelerinin argümanlarına ilaveten başka bakımlardan da tartışmaya açıktır: bir kere, ayana aleni müzakere hakkı verdiği iddia edilen meşrutiyet—bugün sıkça ve içeriği müphem olarak kullanılan hukuk devleti kavramı gibi—son derece muğlak ve Kanun-i Esasinin metninde somut olarak karşılığı bulunmayan bir kavramdı. İkincisi, DFP, yorumunu söz gelimi her Osmanlının malik bulunduğu hürriyetlerden [**KE 9, 10**] olan ifade hürriyetinin Osmanlı yasaması için de geçerli olduğu gibi bir hareket noktasından gerekçelendirse belki elini kuvvetlendirecekti, fakat bu yola gitmemiş, meşrutiyet fikri ve ayanın müzakerelerinin aleniyeti gibi ihtimalle daha zayıf bir dayanakla ortaya çıkmıştı. Yine de ayan müzakerelerinin aleniyetine dair anayasa metninden parlamenter dürüstlük ilkesini ve buna bağlı olarak da padişaha verilecek cevapta eleştiriden kaçınmama gibi bir neticeyi çıkarabilmesi, yani aleni müzakereye ilişkin maddeyi Ayan Meclisinin yetkilerini genişletici şekilde anlaması, oldukça yaratıcı bir anayasa yorumudur.

***

¹¹⁶ Benzer yönde bkz. Ali Akyıldız, “Meclis-i A’yân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28, s.244.

¹¹⁷ Benzer yönde bkz. Cevdet Küçük, “Mehmed V”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28, s.418.

¹¹⁸ Bu duruma ayandan Fuad Paşa, “Nutm-ı Hümayunu kaleme alanlarda[n]” bahisle temas edecekti. MAZC, 1. Dönem, 2. İçtima, c.I, s.62 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

ii. 1910 Şubat [meclis üyelerinin mali ve sosyal hakları] [KE 9, 21, 113]: Mebusan ve Ayan Meclisi üyelerinin kanun ile geçici olarak belirli mali ve sosyal imtiyazlardan mahrum bırakılması, temel hak ve hürriyetlerini ihlal etmez, tıpkı geçici örfi idare ilanına izin veren anayasa hükmü gibi, geçici bir tedbir olarak anayasaya uygundur¹¹⁹.

Meşrutiyetin yeniden ilanını takip eden günlerde bazı parlamenterlerin hükûmetten mali ve sosyal bazı imtiyazlar aldığı yönünde yaygın bir şayia vardı¹²⁰. Aslında bu durum, üstü kapalı olarak, mebusan ve ayandan bazısının yolsuzluğa karıştığı anlamına geliyordu. Ayan Meclisinde bunun önüne geçmek için, hükûmeti yasama organına sorumlu kılmak üzere onu, verilen imtiyazları bildirme ve bundan sonra yasama üyelerine imtiyaz vermemeye zorlayan bir geçici kanun çıkarılması düşünüldü. Kanunun anayasayı tadil eden bir kanun mu yoksa geçici ve olağan bir kanun olarak mı çıkarılması gerektiği tartışıldığında DFP ikinci yolu savunmuştur. Bunu savunurken de mebusan ve ayanın da Osmanlı vatandaşlık hukuku gereği imtiyazlar alabileceği, bunu kısıtlamanın Kanun-i Esasinin temel hak ve hürriyetler kataloğuna aykırı olacağı şeklinde yorum ve eleştirilerle karşılaşmıştır¹²¹. DFP'nin bu eleştirilere cevabı şu olmuştu: bu kanun geçici bir kanun olarak çıkarılacağı için temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaz, bir "süspansiyon" olarak onları muvakkaten durdurur; kaldı ki, "nasıl ihtilal bulunduğu zaman, bir yerde idare-i örfiye ilan olunmasına Kanun-i Esasi mesağ veriyorsa"¹²², [KE 113] bu yolsuzluk iddialarını da geçici bir kanunla halletmeye çalışmak anayasaya aykırı olmaz. Geçici örfi idare ilanına izin veren anayasa hükmünden geçici bir kanunla parlamenterlerin mali imtiyazlarının kaldırılmasına anayasal meşruiyet devşiren DFP'nin bu yorumu da, ikna ediciliği bir tarafa, oldukça yaratıcıdır.

¹¹⁹ MAZC, 1. Dönem, 2. İçtima, c.I, s.262-263.

¹²⁰ *Ibid.*, s.262: "Gerek payitahtta, gerek eyâlâta, bir fikir hâsil olmuş ki, Mebusân ve Ayan Devleti Âliyyei Osmaniyenin menâfii ile meşgul olacak yerde, menâfii hususiyelerini temin ile meşgul oluyorlar" (DFP'nin beyanı).

¹²¹ *Ibid.*, s.264 (bilhassa Said Paşa'nın açıklamaları).

¹²² *Ibid.*, s.262 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

***

iii. 1910 Şubat [bütçe kanunu] [KE 64, 98, 102]: Ayan Meclisi bütçe kanununu prensip olarak önce Meclis-i Mebusanın incelemesi ve kendisine havale etmesi ile tetkik edebilirse de, bütçe kanununun bütçe ile alakalı olmayan unsurlarını böyle bir havaleye gerek kalmadan inceleyebilir¹²³.

Bütçe kanunu henüz Meclis-i Mebusanda tamamı ile müzakere edilip Ayan Meclisine resmen havale edilmeden, ayan bütçe kanununu müzakere edebilir mi? İşte bu soru Ayan Meclisinde etraflı bir tartışmaya sebep olmuştu. Kimisine göre anayasanın hükmü mutlak ve basitti: Meclis-i Mebusandan “bütçe hakkında bir mazbata, bir karar, bir layiha şimdikiye kadar gelmedi[ğine]” göre, bütçeyi görüşmekle Ayan Meclisi “Kanun-i Esasinin bahşettiği salahiyyete tecavüz ediyor[du]”¹²⁴. DFP ise hem daha realist hem de nüanslı bir anayasa yorumundan yandı¹²⁵: Ayan Meclisi, bütçenin içeriğine dair—falan harcamalar uygundur veya uygun değildir gibi—bir müzakereye, iş Meclis-i Mebusandan kendisine havale olunmadıkça girişmezse de, bütçe tasarısı bazı kanun maddelerini değiştirecek ve teşkilat kurulması gibi bütçeyi aşan neticeler doğuracak ise, bu gibi bütçeye taalluk etmeyen konuları evvelden inceleyebilirdi. DFP’ye göre bu yorum, bütçenin daha hızlı çıkması gibi pratik bir gerekçeyle de meşru oluyordu: “Bütçenin bir an evvel müzakeresi, mantığa daha muvafıktır”¹²⁶.

DFP’nin bu görüşü, isabeti tartışmaya açık olsa da, gelişen ve evrilen Osmanlı anayasa yorumunu iyi örnekliyor: Kanun-i Esasi bütçe tasarılarının önce Mebusan Meclisi ve oradan da Ayan Meclisine havale edileceğini tayin ederek basit ve temiz bir kronoloji tutturmak istemişti [KE 64], fakat Ayan Meclisi, DFP’nin yetki genişletici yorumu ile meseleyi daha komplike hâle getirebilirdi: bütçe tasarısında, bütçeyle ilgili olup olmadığı şüpheli yahut yetki aşımı şüphesi doğuran hususlar var ise

---

¹²³ *Ibid.*, s.306.

¹²⁴ *Ibid.*, s.303 (Besarya Efendi’nin beyanı) (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

¹²⁵ *Ibid.*, s.306, 308.

¹²⁶ *Ibid.*, s.306.

bunlar bütçeden sayılmayıp, anayasanın kronolojisine tâbi olmayabilir ve mebuslardan havale gerekmeksizin incelenebilirdi. Bu yoruma göre, bütçe kanununun içeriğinin evveleminde bütçeye dair olup olmadığını takdir etmek yetkisi Ayan Meclisinin oluyordu ki bu da anayasa yorumunu ayana bırakan Kanun-i Esasinin pekâlâ makul bir yorumu sayılabilirdi. İlaveten, DFP'nin hukuki görüşünü bütçe görüşmelerini bir an evvel yapmanın devlet menfaatine uygun olduğu yolundaki pragmatik görüşü ile desteklemesi, Osmanlı anayasa yorumunun—tıpkı bugünün anayasa yorumunda olduğu gibi—hukuki ve hukuk dışı argümanların birlikte kullanıldığı bir alana tekabül ettiğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

***

iv. 1910 Şubat [milli egemenlik ilkesi ve padişahın kutsal hakları] [KE 1909 değişiklik paketi]: Kanun-i Esasinin 1909 senesinde geçirdiği kapsamlı değişikliklerin çoğunu tenkit eden DFP, eski kanunun ruhuna dönülmesi gerekliliğini savunmuş, 1909 değişikliklerinin, padişahın haklarını haddinden fazla kısıtlayarak milli egemenlik kisvesi altında partizan ve bölücü siyasete ve anarşiye zemin hazırladığını iddia etmiş, 113. maddedeki değişiklik haricinde bir değişikliğe gitmenin gerekmediğini savunmuştur¹²⁷.

DFP'nin 1909 değişikliklerini eleştirdiği yazısı ve anayasa tasarısı devrin gazetelerinde neşredilmiş¹²⁸ ve hummalı bir matbuat tartışmasını beraberinde getirmiştir¹²⁹. Ayan Meclisinde fazla tartışma ortamı bulmayan bu tasarıda—ki DFP dahi

¹²⁷ *Ibid.*, s.323, 326.

¹²⁸ Özellikle bkz. “Kanun-i Esasiye Dair Damad Ferid Paşa'nın Bir Layihası”, *Tanin*, 18 Şubat 1910. Layiha hakkında etraflı bilgi için bkz. Ali Adem Yörük, *II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı* (Doktora Tezi, Danışman Fethi Gedikli), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2016, s.139-147. Ayrıca bkz. Şerafettin Can Erdem, “Damat Ferit Paşa”, *Atatürk Ansiklopedisi*, [https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/632/Damat-Ferit-Pa%C5%9Fa-\(1853-1923\)](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/632/Damat-Ferit-Pa%C5%9Fa-(1853-1923)) (Yayın Tarihi: 9 Mart 2021).

¹²⁹ Yörük, *op. cit.*, s.139. Ayrıca bkz. MAZC, 1. Dönem, 2. İctima, c.I, s.323: “Bu layihanın lehinde ve aleyhinde idare-i kelim edildi. Matbuat-ı Osmaniyenin kısm-ı mühimmi dahi, şayan-ı takdir bir vekar ve ciddiyetle, efkâr-ı umumiyeyi kâfi derecede tenvir ettiler” (İmlâ yeniden düzenlenmiştir).

sonradan kendi değişiklik paketi teklifini “*lettre morte*”¹³⁰ olarak anacaktı—1909 değişiklikleri, anayasayı tarihi bağlamından kopardığı ve padişahın yetkilerini, yasama ve yürütme siyaseti lehine aşırı şekilde kısıtlayarak çok milletli Osmanlıda ayrılıkçı eğilimleri güçlendirebileceği gerekçesi ile eleştiriliyordu¹³¹. DFP, Sultan Abdülhamid’in başlıca muarızlarından olduğunu hemen ilave etmekle beraber, 1909 değişikliklerinin terk edilerek “meşrutiyet-i safiye”ye dönülmesini arzu ediyordu¹³².

Bu değişiklik paketi, içeriğinin isabeti bir tarafa, en az üç bakımdan dikkate değer. Birincisi, DFP’nin anayasa değişiklik paketini hem de 1909 değişiklikleri üzerinden henüz bir sene geçmeden meclise sunabilmesidir. Nitekim, anayasanın henüz değiştiğinden, bu sebeple kısa sürede tekrar değiştirilmesinin doğru olmayacağından bahisle DFP’nin değişiklik paketi tenkide uğramıştı¹³³. Burada enteresan husus, DFP’nin kısa sürede ve çekinmeden bu paketi önerebilmiş olmasıdır. Demek ki anayasa hukuku üzerinde söz söylemek ve kalem oynatmakta yetkindi veya en azından kendini yetkin görüyordu ki bu da yazının başında iddia ettiğim gibi DFP’nin Osmanlı anayasa hukukunu anlamada anahtar bir figür olduğunu teyit ediyor. İkincisi, DFP 1909 değişikliklerini eleştirirken ve Kanun-i Esasinin büyük ölçüde eski hâline dönülmesi gerektiğini savunurken Sultan Abdülhamid’i de eleştirmekten çekinmiyordu¹³⁴. Bu da DFP’nin daha evvel de başka vesilelerle işaret edilen nüanslı tutumuna bir diğer örnek: 1909 değişikliklerini savunan meşrutiyetçiler ve 1909 değişikliklerini eleştiren mutlakiyet taraftarları ikiliğinde kendini iki uçta da konumlandırmamış ve bir ara yol tutturmuştur. Üçüncüsü, DFP’nin anayasa hukuku hakkındaki mütalaaları siyasi bir düzlemde, İttihat ve Terakkiciler ve

¹³⁰ MAZC, 1. Dönem, 2. İçtima, c.I, s.614.

¹³¹ “Kanun-i Esasiye Dair Damad Ferid Paşa’nın Bir Layihası”, *op. cit.*

¹³² *Ibid.*

¹³³ Meselâ bkz. MAZC, 1. Dönem, 2. İçtima, c.I, s.323 (Musa Kâzım Efendi’nin beyanı).

¹³⁴ *Ibid.*: “Hakan-ı sabıka, o cebbar padişaha [Sultan Abdülhamid] yalnız başıma, yalnız Cenab-ı Hakka müsteniden, yirmi sene imtidad eden müddet-i muhalefetimde . . .” (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

diğerleri ayrılığının giderek belirginleştiği bir zamanda serdediliyordu. Tartışılan anayasanın nasıl değiştirileceği sorunu olunca arzu edilen hukuka dair yani hukuk siyaseti alanına giren görüşlerin ifade edilmesi zaten tabii idi. İlâveten DFP, 1909 değişikliklerini eleştirerek, aynı zamanda İttihat ve Terakki ile ayrılığını vurguluyor ve partiye muhalif olanlar nazarında yıldızını da parlattıyordu. Nitekim bir gözlemciye göre bu anayasa değişiklik paketiyle “kendisi bir anda İttihat ve Terakki yönetimine karşı oluşan muhalefetin ümidi haline gelmiştir”¹³⁵. Bu da, Osmanlı anayasal yorumunun siyaset-içiliğini gösteren en çarpıcı birkaç örnekten biri olsa gerektir.

***

v. 1910 Haziran [yürütmenin kanun tekliflerini gerekçelendirme yükümlülüğü] [KE 54]: “Hükûmet bir kanun teklif ettiğinde, [yasama organına] her türlü esbabını beyan eder”¹³⁶.

Rum Ortodoks ve Bulgar kiliseleri hakkında bir kanun görüşüldüğü ve hükûmetçe kanunun çıkarılmasının acil olduğu belirtildiği vakit DFP, konunun önemli olduğunu ve aciliyeti dahi olsa önemine binaen etraflıca tartışılması gerektiğini ve bir sonraki yasama senesine bırakılması lüzumunu ifade etmiş, bununla birlikte etraflıca tartışılabilmesi için de hükûmetin bir kanun layihası sunarken bunu bütün gerekçelerini beyan ederek yapması gerektiğini söylemişti¹³⁷. Anayasa metninde bir kanun teklifinin bütün gerekçeleri ile gerekçelendirilme yükümlülüğümü amir bir hüküm yoktu. DFP’nin yorumu, hele ki müstaceliyeti olan kanunlar bakımından daha da şüpheli görünmekle beraber, metne dayanmayan fakat yürütmeye bir davranış ilkesi olarak özenli davranma yükümlülüğü yükleyen bir yorumdu¹³⁸. Kısacası, yürütmeden ödevini daha iyi yapmasını ve böylece Ayan Meclisi müzakeratına yardımcı olmasını istiyordu. Tabii

¹³⁵ Erdem, *op. cit.*

¹³⁶ MAZC, 1. Dönem, 2. İçtima, c.II, s.612 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

¹³⁷ *Ibid.*

¹³⁸ Kaldı ki, kanunların tefsirinin yürütme dışı organlara da bırakılabildiği bir anayasal düzende [KE 117] yürütmenin kendince ortaya koyduğu gerekçelerin bağlayıcılığı da şüpheliydi.

işin yine bir siyasi veçhesi vardı: ilgili kanun müzakere edilirken onu Ayan Meclisinde müdafaa eden, istikbalin sadrazamı ve o günün iç işleri bakanı İttihatçı Mehmed Talat Bey'den (o zaman henüz paşa değil bey) başkası değildi¹³⁹. Burada DFP'nin anayasa yorumunu sıklıkla altlayan bir fenomene yine tesadüf ediyoruz: İttihatçı muhalefeti.

***

vi. 1910 Kasım [şehzadelerin eğitim mecburiyeti] [KE 7, 114]: Padişah ve erkek kardeşlerini, şehzadeleri okutmaya mecbur kılan kanun, padişahın haklarını güvenceleyen ve sadece ilk öğretimi mecburi kılan anayasaya aykırıdır¹⁴⁰.

Mesele Ayan Meclisi önüne geldiğinde DFP buna üç gerekçe ile karşı çıkacaktı. Birincisi, her Osmanlı için ilköğretim anayasa gereği mecburi idi ve bundan anlaşılması gereken ilköğretim haricinde bir tahsil mecburiyeti olmadığı idi [KE 114]. Madem ki meşrutiyet sayesinde Osmanlı hanedanı da anayasaya tâbi Osmanlılar zümresindedir, onları ilköğretim ilerisinde tahsile mecbur kılacak bir kanun anayasaya aykırı olmak lazım gelir¹⁴¹. İkincisi, her ne kadar bir köylü ile bir Osmanlı hanedan müntesibi arasında fark yok ise de, “[b]ir padişaha sen oğlunu bu suretle terbiye edeceksin, bu kanuna tevfikan evlâdını okutacaksın demeğe hakkımız var mı, yok mu?” diye soran DFP'nin imasına göre burada padişahın hukukuna da bir hürmetsizlik vardır¹⁴². Üçüncüsü, pratikte zaten şehzadeler, meselâ Vahideddin Efendi (o zaman henüz efendi), Avrupa'daki şehzadeler kadar ve belki onlardan daha iyi eğitilmişlerdi¹⁴³.

DFP'nin bu anayasa yorumunda da ilginç birkaç husus var. Birincisi, damad-ı hazret-i şehriyari olarak bu kanunun müzakeresinin en azından dolaylı olarak kendisine de taalluku bu-

¹³⁹ Meselâ bkz. MAZC, 1. Dönem, 2. İçtima, c.II, s.612.

¹⁴⁰ MAZC, 1. Dönem, 3. İçtima, c.I, s.36-37.

¹⁴¹ *Ibid.*, s.36, 37.

¹⁴² *Ibid.*, s.40.

¹⁴³ *Ibid.*, s.36.

lunması ve bunun bir çeşit çıkar çatışması yaratması¹⁴⁴. Zira tahsilleri ile alakalı önerge kayınbiraderi Vahideddin Efendi'yi (o zaman henüz efendi) ve diğer kayın hısımlarını doğrudan ilgilendiriyordu. Bundan bahisle DFP, bu düzenleme hakkında söz almaktan etik gerekçelerle içtinap edebilirdi, fakat bu yola gitmemiştir¹⁴⁵. İkincisi, DFP'nin anayasa hukuku yorumu bir nüans veya (bilinçli veya bilinçsiz) bir iç çelişki barındırıyor: bir taraftan padişahın anayasada güvence altına alınan hukukunu ve hürmetini koruma gayesi ile kanun teklifini anayasaya uygun bulmuyor ve padişahın hukuku müessesesine dayanır görünüyor, fakat bir taraftan da padişahın, anayasal olarak, sadece ilk mektebe gitme mecburiyeti bulunan Osmanlılardan bir farkı olmadığını söylüyordu. Bu, padişah hem sıradan bir Osmanlı idi hem de değildi demek oluyordu. Üçüncüsü, yine pratikten yani tatbikattan ve hukuk dışı argümanlardan yararlanıyordu: önerge anayasa aykırıdır ve ilaveten gereksizdir çünkü şehzadeler eskiden olduğu gibi kafes hayatı altında eğitimsiz kalmıyorlardı, Avrupa'daki akranları kadar ve onlardan belki de daha fazla eğitilmiş idiler.

***

vii. Ocak 1911 [bütçe ve kesin hesap kanunları] [KE 64, 97, 98, 102, 103]: Bütçe ve kesin hesap kanunları anayasada öngörülmüşken bunların arkasından dolanmak anlamına gelebilecek olan ilave tahsisata dair kanun teklifleri anayasaya aykırı olmakla beraber aciliyetleri sebebiyle aykırılığa rağmen kabul edilmiştir¹⁴⁶.

DFP'nin anayasal teori ve gerçeklik arasındaki uçurumu belki de en açık şekilde kabul ettiği bu yorum örneği, anayasa-

¹⁴⁴ İlgili metin şehzade tabirini şayet dar terimsel anlamı ile değil fakat hanedanın kadın üyelerinden doğan erkek çocukları olan prensleri de kapsayacak şekilde kullanıyordu ise, DFP'nin üvey oğlu Sami de düzenlemeye doğrudan muhatap oluyor ve bu da DFP'nin çıkar çatışmasını daha belirgin hâle getiriyordu.

¹⁴⁵ Yine de içtinap etmemesi doğrudan ve mutlak bir ehlal—hele ki devrine göre—sayılamaz. Neticede DFP, ayan üyelerinden sadece biriydi ve görüşünü sakinmeden söylemesi belki de meselenin etraflıca tartışabilmesi için yararlıydı, zira damat olarak diğer azaların sahip olamayacağı görüş ve bakış açılarına sahip olabilirdi.

¹⁴⁶ MAZC, 1. Dönem, 3. İçtima, c.I, s.323.

nın maliyeye ilişkin hükümleri ile alakalıdır. Bu örnek, anayasa hükümlerinin fiili emrivakiler karşısında dahi mutlak olarak yorumlandığı diğer örneklerden bazıları ile açık bir tezat içeriyor. Öte yandan, belki de, anayasal üstü birtakım değerler—devletin mali dengesi gibi—söz konusu olunca anayasa hükümlerinin amir değil fakat terbiyevi yani ancak manevi yaptırımları olan hükümler olarak yorumlanabileceğini gösteriyor.

***

viii. Mart 1911 [gayrimeşru çocuklar; dinin emirleri ve genel ahlak] [KE 8, 64]: Nüfus kaydı kanunu ile anne ve babası belli olmayan çocukların bu durumunun nüfus kaydına “meçhul” diye derci, gayrimeşru ve meşru çocuk ikiliğine halel getirip üçüncü bir kategori ihdas edebileceği ve kanun zımninden gayrimeşru ilişkileri onaylıyor intibai verebileceği için şeriata ve genel ahlaka aykırıdır¹⁴⁷.

DFP bu yorumunda şeriat ve genel ahlaka atıfta bulunarak Osmanlı anayasa hukukunda yorumun istinat edebileceği hukuk kaynaklarının çeşitliliğine işaret etmiş oluyordu. Nitekim ayan azalarına anayasal murakabe yetkisi veren ilgili maddede sadece anayasanın metnine aykırılık değil, “emniyet-i dahiliye”, “umur-ı diniye” ve “adab-ı umumiye” gibi kaynaklara aykırılığı da inceleme yetkisi veriliyordu [KE 64].

***

ix. Mart 1911 [milletlerarası antlaşmalar ve yasama denetimi] [KE 7, 37, 38]: Milletlerarası bir antlaşma ticaretle ilgili dahi olsa Ayan Meclisine açıklama yapmak üzere bakanlardan sadece maliye bakanının gelmesi ve dış işleri bakanının gelmemesi anayasaya aykırıdır¹⁴⁸.

Bulgaristan ile imzalanması gündeme gelen bir gümrük antlaşması ile ilgili olarak bakanlar kurulundan bilgi almak isteyen ayan azalarına maliye bakanının bilgi vermesi, dış işleri bakanının mecliste hazır bulunmaması, devrin maliye bakanı tarafından antlaşmanın ticaretle ilgili olduğu ifade edilerek

¹⁴⁷ MAZC, 1. Dönem, 3. İçtima, c.II, s.152.

¹⁴⁸ *Ibid.*, s.81.

meşrulaştırılmak istenmişti¹⁴⁹. Oysa DFP'ye göre, bu “meselede asıl mesul olan Hariciye Nâzırı Paşa Hazretleri[]” olduğu için kendisinin meclise gelmemesi “Kanun-i Esasimize muhalif bir şey”di¹⁵⁰. İlginç olan, DFP'nin anayasal bir metne işaret etmeyişi: hükûmeti temsilen bir bakanın yerine başka bir bakanın gelmesi—hem de dış işleri bakanının o sırada hasta olduğu mazereti karşısında¹⁵¹—nasıl ve hangi anayasa maddesine aykırılık teşkil etmekteydi? DFP, bu soruların hiçbirine temas etmemiştir. Bir ihtimal, anayasal bir teamüle aykırılıktan bahsediyordu. Belki de anayasal protokol ve nezaket kaidelerine aykırılıktan bahsediyor ve hukuki yahut teknik manada anayasaya aykırılığı kast etmiyordu? Bu son ihtimalde, akla şu geliyor: Osmanlı anayasa telakkisinde, anayasaya aykırılık ve anayasal teamüllere aykırılık ve anayasal protokol yahut centilmenlik kurallarına aykırılık farklı ve birbirinden bağımsız olarak geçerli kategoriler miydi? Bunlara kesin olarak cevap vermek zor ise de söz gelimi Kanun-i Esasiye mugayeret ve muhalefetin tam manası ile müteradif ve birbirinin yerine geçen kavramlar olarak kullanılmadığı zaman zaman vaki idi. Buna ilaveten, bazen sadece kanuna aykırılıktan bahsedilerek, aslında kanunların esası olan Kanun-i Esasiye aykırılık—elbette bağlamından öyle anlaşılıyor ise—kastedilebiliyordu. DFP'nin bu yorumunda bahsettiği Kanun-i Esasiye muhalefetten kesin bir aykırılık mı yoksa bir “zülfüyare dokunma”nın mı kastedildiği muğlak.

***

x. Mart 1911 [kuvvetler ayrılığı]: Birtakım kıymetli eşyayı, satılmak üzere donanmaya terk eden kanunun tatbiki için bir komisyon kurulur ve bu komisyona yasamadan da üyeler seçilirse bu, yasamanın yürütme erkine müdahalesi anlamına gelmez ve anayasaya aykırılık teşkil etmez¹⁵².

Sultan Abdülhamid'e ait ve Osmanlı Bankasında mahfuz bazı mücevheratın donanmaya terk edilerek onlar tarafından

¹⁴⁹ *Ibid.*

¹⁵⁰ *Ibid.* (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

¹⁵¹ Devrin maliye nazırı Mehmed Cavid Bey'in aktardığına göre o sırada hariciye nazırı hasta idi ve Ayan Meclisine bu sebeple gelemedi. *Ibid.*

¹⁵² *Ibid.*, s.224-225.

tasarrufunu öngören bir kanun teklifi, tarihi ve milli kıymeti olan mücevheratı kapsamı haricinde tutuyor ve dolayısıyla kapsam dışı tutulacak eşyayı kimin nasıl tespit edeceği sorusu ortaya çıkıyordu¹⁵³. Bu noktada DFP, Meclis-i Mebusan, Meclis-i Ayan ve donanmadan mürekkep bir komisyonun bu işi görebileceğini teklif etmiştir¹⁵⁴. Bu komisyonun, kanunu icra etmek demek olacağını ve dolayısıyla yürütmeye dair bir yükümlülük taşıyacağını, komisyona yasamadan üyelerin dâhil olmasının kuvvetler ayrılığına aykırı olacağını söyleyenlere¹⁵⁵ şöyle cevap vermişti: “Kuvve-i Teşriyye her şeye karışır”¹⁵⁶ yani yasama organı her işi yapar. Bu, bugünkü anayasa literatüründe, yasama organının asliliği ve anayasaya aykırı olmamak kaydıyla her şeyi yapabileceği fikrinin¹⁵⁷ Osmanlı anayasa hukuku cephesinden ifadesinden başka bir şey değildi.

***

xi. Mayıs 1911 [devletin şekli; padişahın kutsal hakları]
[KE 7]: Osmanlı ne bir cumhuriyet ne bir parlamenter sistemdir; Osmanlı bir meşrutî monarşidir ki buna bir delil de sadrazam ve şeyhülislamın tayininin padişahın kutsal haklarından oluşudur¹⁵⁸.

Ayan Meclisinde büyük ölçüde teorik bir tartışma sırasında devletin şekli gündeme gelmiş, DFP, “bir monarşi apsolo [*monarchie absolue*], bir de monarşi konstitüsyonel [*monarchie constitutionnelle*] var, yani hükûmet-i mutlaka ve meşruta demektir”¹⁵⁹ diye görüş bildirmiş ve üçüncü bir ihtimal olan cumhuriyetin ise Osmanlıyı tarif için mümkün olamayacağını vurgulamıştır: “Bizim de maksadımız bu Mecliste cumhuriyet tabirini veyahut bunu ima eden sözleri işitmemektir”¹⁶⁰.

¹⁵³ *Ibid.*, s.224.

¹⁵⁴ *Ibid.*, s.224-225.

¹⁵⁵ Meselâ bkz. *ibid.*, s.225 (Hüseyin Hilmi Paşa'nın beyanı).

¹⁵⁶ *Ibid.*, s.226.

¹⁵⁷ Meselâ bkz. Gözler, *op. cit.*, s.367.

¹⁵⁸ MAZC, 1. Dönem, 3. İçtima, c.II, s.506, 508.

¹⁵⁹ *Ibid.*, s.506 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

¹⁶⁰ *Ibid.*, s.508.

DFP'nin yorumu şu bakımdan enteresandır: Paşa'ya göre Osmanlı parlamenter sistem değildi, zira padişah, sadrazam ve şeyhülislamı doğrudan ve aracısız olarak kutsal hakları cümlesinden olmak üzere seçerdi: “o suretle bir parlamantarizm memleketimizde mevcut değildir. Yani sadrazam nasbı, Şeyhülislam nasbı doğrudan doğruya Hukuk-ı Padişahidendir”¹⁶¹ [KE 7, 27]. DFP, Meclis-i Mebusanın bu görüşte olmadığını da kabul etmektedir: gerçekten de padişah, sadrazamı ve şeyhülislamı doğrudan atasa da, 1909 değişiklikleri ile bu kişilerin pratikte meclisin itimadına malik kimseler olması gerekiyordu¹⁶² ki bu da parlamenter sistemin bir alamet-i farikasıdır [KE 30, 35]. Aslında hükûmetin meclise karşı sorumluluğu artık bir anayasal gerçektir, ancak bu durum, Osmanlı terimler ihtilafını gider(e)memiştir: padişahlık kurumunu korumak gayesiyle hareket eden DFP, parlamentarizm tabirini sakıncalı görmekte ve meşruti monarşi tabirini yeğlemektedir. Yani tartışma teorik olduğu kadar bir yanıyla da kelime seçimi ile alakalıdır.

Dikkate değer ilave bir nokta da DFP'nin, bu meselenin anayasa hukukuna dair olduğunu belirtmesi ve anayasa hukuku literatürünü yakından takip etmese de meseleye dair bilgili olduğunu söylemesidir, ki bu DFP'nin sadece Kanun-i Esasi metni ile değil, anayasa hukuku literatürü ile de iştilal ettiğine delalet etmesi bakımından mühimdir: “*Droit constitutionnel*’le meşgul olanlar nezdinde mesele müphem değildir. Gerçi bu bahisleri yakından takip etmiyorum . . .”¹⁶³.

***

xii. 1911 Mayıs [bütçe kanunu] [KE 97, 98]: Yürütme, devlet serveti ile orantılı bir bütçe yapmak zorundadır ve bu bütçenin denetimi de parlamentonun en esaslı görevlerinden-
dir¹⁶⁴.

DFP'nin tabiri ile “[h]er hükûmet servet-i milliye ile müte-nasip bir bütçe tanzim eder. Haricine çıkmamakla mükellef-

¹⁶¹ *Ibid.* (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

¹⁶² *Ibid.*

¹⁶³ *Ibid.* (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

¹⁶⁴ MAZC, 1. Dönem, 3. İçtima, c.II, s.200-201.

tir”¹⁶⁵. “Eğer burası hükûmetin her türlü teklifatını . . . kabul edecek olursa, parلمان yok demektir”¹⁶⁶.

***

xiii. 1911 Ekim [ayan üyeliği; yasama bağdaşmazlığı] [KE 60, 61, 62]: Ayan Meclisi üyeliği ile memuriyet genel olarak bağdaşmaz; bir kişi hem ayan hem memur olamaz¹⁶⁷.

DFP ve ayanların üzerine epey kafa yorduğu bir mesele de padişahın ayan üyesi atama hakkı ve ayan üyeliğinin şartları olmuştur. Somut olay, Sultan Reşad’ın, başkâtibi ve Türk edebiyatının meşhur romancısı Halid Ziya Bey’i [Uşaklıgil] ayan olarak ataması ile ortaya çıkmıştır¹⁶⁸. DFP’nin anayasal yorumu iki noktada toplanıyordu.

Birincisi, serkitabet ile ayanlık birleşmez. Buna delil olarak DFP şu argümanlara yaslanıyordu: hem mabeyn-i hümayun serkâtibi hem ayan azası olmak anayasanın lafzının sarih bir hükmü ile men edilmemişse de “ruhu” ile bağdaşmaz¹⁶⁹; iki işi bir arada yürütmek fiilen imkânsızdır¹⁷⁰; anayasal teamül olarak ancak nazırlık, başkumandanlık ve sefaret gibi yüksek memuriyetler ayanlıkla birleşebilir¹⁷¹ ve serkâtiplikle ayanlığın birleştiğine dair geçmişteki örnek¹⁷² batıl ve otuz sene evvelin kötü bir örneğidir¹⁷³.

¹⁶⁵ *Ibid.*, s.200.

¹⁶⁶ *Ibid.*, s.201 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

¹⁶⁷ MAZC, 1. Dönem, 4. İçtima, c.I, s.4.

¹⁶⁸ Hukuki tartışma hakkında bkz. Nuri Sağlam, “Halid Ziya’nın Meclis-i Ayan Azalığına Atanmasının Sebep Olduğu Siyasi ve Hukuki Bir Kriz Münasebetiyle Dil, Edebiyat ve Hukuk İlişkisine Dair Bazı Dikkatler”, in Salih Çeçen et al. (Ed.), *Current Debates on Social Sciences 5: Human Studies*, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020, s.435-437.

¹⁶⁹ MAZC, 1. Dönem, 4. İçtima, c.I, s.4: “Esasinin ruhu” ve “Gerçi Kanun-i Esasinin metninde, bu mesele hakkında sarahat mevcut değil, lakin şimdye kadar bizim Kanun-i Esasiden anladığımız . . .” (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

¹⁷⁰ *Ibid.*

¹⁷¹ *Ibid.*

¹⁷² *Ibid.*, s.5.

¹⁷³ Ayrıca bkz. *ibid.*, s.13. Bununla ilgili bir takrir de kaleme alan DFP, takrirda anayasanın ruhu yerine açık olduğunu iddia ettiği anayasa metnine dayanmıştı. *Ibid.*

İkincisi, Halid Ziya Bey'in ayanlığa tayini içeriğe ilaveten şeklen de anayasaya aykırıdır. Kanun-i Esasi, ayan atamalarının “doğrudan doğruya” padişah tarafından atanacağını amir iken, atamaya ilişkin bilgilendirmenin Ayan Meclisine sadaret tarafından yapılması bu “doğrudan doğruya”lık ile bağdaşmaz¹⁷⁴.

Bu anayasal ihtilafın galibi DFP'dir. Ayan Meclisindeki refiklerinin ekseriyetini ikna etmiş ve durum padişaha arz edilmiş¹⁷⁵, Halid Ziya Bey de ayanlıktan istifa ederek meselenin kapanmasını sağlamıştır¹⁷⁶. DFP'nin bu anayasa yorumunun en ilgi çekici noktalarından biri, “sadrızamlık vasıtası ile olsun veya olmasın, neticede padişah Halid Ziya Bey'i ayan nasp etmiştir, buna karışmamak gerekir” kabilinden eleştiri ve yorumlara verdiği cevaptır: “Cenab-ı Hak kendilerine uzun ömür versin; fakat insanlar, padişahlar fanidir”¹⁷⁷. Padişah ailesine damat olan ve ekseri padişahın hukukunu koruyan anayasal yorumlarda bulunan DFP'nin bu cümleyi kurması şaşırtıcıdır. Demek ki anayasal yorumu destekleyecek ise meşrutiyetin kurumsal kimliği, zaman zaman padişahın hukuku üzerinde tutulabiliyordu, hem de DFP gibi cumhuriyetten evvel, kendi devrinin şartları içinde dahi ziyadesiyle padişahçı telakki edilen biri tarafından.

İkinci bir nokta, daha evvel başka yorum örneklerinde de ifade edildiği gibi, anayasa yorumunun gerçekte bir siyasi muhalefetin (de) icrası ile ilgili olmasıdır: Halid Ziya'nın ayan üyeliğine muhalefet, onu padişaha atatan hükûmete muhalefet demek oluyordu.

Üçüncü bir nokta, anayasa metnine ilaveten ve ona alternatif olarak anayasanın ruhu ve ona aykırılıktan da bahsedilebilmesi ve Osmanlı anayasal yorumunda metinle bağlı kalınmadığının gösterilmiş olmasıdır.

---

¹⁷⁴ *Ibid.*

¹⁷⁵ *Ibid.*, s.90.

¹⁷⁶ Uşaklıgil, *op. cit.*, s.316, 323.

¹⁷⁷ MAZC, 1. Dönem, 4. İçtima, c.I, s.4 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

Dördüncü bir nokta ise bir maddenin yorumunda tatbikattan yararlanılması ve evvelce yüksek memuriyetler ile ayanlığı birleştiren örnekler doğrultusunda meselâ sefirlik ve ayanlığın birbiri ile bağdaşan işler olduğunun ifade edilmesidir. Fakat serkitabet ile ayanlığın birleşmesine birinci meşrutiyetten misal getirilince¹⁷⁸ DFP'nin bu örneği batıldır diye reddetme çabası, iç tutarlılık ve hangi çeşit tatbikatın anayasa yorumunda kullanılabileceğinin öngörülemezliği ile ilgili sorunlar yaratmaktadır.

***

xiv. 1911 Kasım [yasama dokunulmazlığı] [KE 79]: Anayasa, bir mebusun tutuklanabilmesini meclisin oy çokluğuna bağlarken ve bundan müstesna hâlleri açıkça saymışken bunlar nazara alınmadan bir mebusun tutuklanması anayasaya açıkça aykırıdır¹⁷⁹.

Meclis-i Mebusan azasından Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey'in tevkif edileceği ile ilgili haber üzerine¹⁸⁰ DFP, yasama dokunulmazlığı ile ilgili anayasa metnini hatırlatmıştı. Lütfi Fikri Bey'in 1911 senesinde şiddetli bir İttihat ve Terakki muarırı olduğu düşünüldüğünde¹⁸¹ DFP'nin yorumunun büyük ihtimalle hukuki olduğu kadar siyasi bir veçhesi de vardı.

***

xv. 1911 Kasım [bakanların meclislerde bulunma hakkı] [KE 37]: Bakanlara diledikleri zaman meclislerde bulunmak ve konuşma yaptıklarında kendilerine öncelikli konuşmak hakkı veren anayasa maddesi, bakanlara gündem dışı konuşmalar yapmak hakkı vermez¹⁸².

¹⁷⁸ Legofet Bey'in hatırlattığı üzere: “Şimdi Sadriazam bulunan Sait Paşa Hazretleri, Mabeyn Başkâtibiyyken Heyet-i Âyân azalığına da nasp olundu idi. Bu da tıpkı onun gibidir. Ve o zaman herkes bu nasb ve tayini kabul ve tasdik etmişti ve hiç kimse de müdahale etmemiştir”. *Ibid.*, s.5.

¹⁷⁹ MAZC, 1. Dönem, 4. İçtima, c.I, s.76.

¹⁸⁰ Bkz. Nuri Sağlam, *op. cit.*, s.436.

¹⁸¹ Meselâ bkz. Ahmet Ali Gazel, “Eski Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in 1925 Yılında Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Yargılanması”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 10, Nisan 2020, s.28.

¹⁸² MAZC, 1. Dönem, 4. İçtima, c.I, s.72.

Bakanlara istedikleri vakit (“herbiri ne zaman murad eder ise”) meclislere gelmek hakkı veren anayasa maddesi, bakanlar davetsiz meclislere gelip istediği müzakereleri dinleyebilir demektir ama söz almada öncelikli olmak demek (“irad-ı nutukta azaya takaddüm etmek hakkını haizdir”) [KE 37] gündem dışı konuşabilmek demek değildir¹⁸³. Bu örnek, diğer yorumlarında görüldüğü gibi, Ayan Meclisi üyesi iken DFP’nin ayanın yetkilerini yürütmeye karşı korumak ve genişletmek refleksinin bir tezahürüdür.

***

xvi. 1913 Mayıs [toprak bütünlüğü] [KE 1]: Anayasanın, devletin toprak bütünlüğünün korunacağına yani tamamiyet-i mülkiyeye dair hükmü mutlak olup, Osmanlı Devletinin toprak kaybına yol açacak bir milletlerarası antlaşma anayasaya aykırı olacağından imzalanamaz¹⁸⁴.

Balkan savaşları sonunda Londra’da düzenlenen konferansa delege olarak DFP’nin katılması gündeme gelmiş ancak DFP, toprak kaybına sebep olabilecek hiçbir maddeyi anayasaya aykırılık sebebiyle kabul etmeyeceğini söyleyince devrin ricali—Sadrazam Kâmil Paşa başta olmak üzere—tarafından siyasi gerçeklikten kopuk görüldüğünden konferansa gitmesi engellenmişti¹⁸⁵. DFP’nin yorumu, anayasanın birinci maddesindeki toprak bütünlüğü garantisini mutlak olarak yorumlayan devrin anayasa hukuku literatürü ile genel olarak örtüşmekle beraber¹⁸⁶, anılan madde, Osmanlının sürekli toprak kaybettiği bir devirde fiilen tatbik edilemiyordu [**karşılaştırınız KE 115**]. Nitekim DFP’nin delege olarak katıl(a)madığı Londra Konfe-

¹⁸³ *Ibid.*

¹⁸⁴ İnal, *op. cit.*, s.2034-2035. Burada aslında dolaylı olarak bir anayasal normatif hiyerarşi de gözetiliyor ve antlaşmaların anayasaya aykırı olamayacağı ifade edilmiş oluyordu.

¹⁸⁵ Bkz. *ibid.* 2035.

¹⁸⁶ Meselâ bkz. Celaleddin Arif, *Hukuk-ı Esasiye: Kısm-ı Sani: Osmanlı Kanun-ı Esasisi*, İstanbul, Matbaa-i Hukukiye, 2. Baskı, 1329 [1913/14], s.5: “[B]ir devletin malum’ül hudud arazisi mevcut olmaz ise hiçbir zaman bir devlet olamaz. . . . Devletin şahsiyet-i hukukiyesi nakabil-i taksim olunca o şahsiyet-i hukukiyeyi teşkil eyleyen anasırdan biri olan arazi de nakabil-i taksim olur”.

ransı neticesinde Osmanlı toprak kaybetmişti¹⁸⁷. Öte yandan, anayasanın muaddel bir başka maddesi [KE 7], arazi alımı ve terkinde ilişkin milletlerarası antlaşmalara göndermede bulunarak 1. maddenin mutlak olarak anlaşılmalıyabileceğine işaret ediyordu.

***

xvii. 1916 Mart [seçim çevreleri] [KE 72]: Mebusların seçildikleri seçim bölgesinden olmalarını öngören anayasa maddesinin, bu mecburiyeti kaldırarak şekilde tadil edilmesi uygun değildir¹⁸⁸.

DFP, mebusların seçim bölgeleri ile bağımlı zayıflatan bu anayasa değişikliği teklifinin—ki onun muhalefetine rağmen kanunlaşacaktı—“seyyar politikacı[ığın]” önünü açacağından korkuyor¹⁸⁹ ve İttihatçıların bu teklifi muhtemelen seçimlerde lehlerine bir değişiklik olarak tasarladıklarını düşünüyordu. DFP'nin yorumu aleyhinde bulunanlar ise anılan değişikliğin, mebusların seçim bölgelerini değil umum Osmanlıları temsil ettiğini amir anayasa hükmünün [KE 71] doğal bir gereği olduğunu söylüyorlardı¹⁹⁰.

***

xviii. 1916 Mart [eylemli içtüzük değişikliği] [KE 47, 59]: Herhangi bir surette oy vermemiş ve dolayısıyla çekinik (müstenkif) kalmış ayan azaları varken, sadece oy verenler dikkate alınarak bir maddenin oy birliği ile (ittifakla) kabul olunduğunu söylemek, eylemli bir içtüzük değişikliğidir ve anayasaya aykırıdır¹⁹¹.

Anılan içtüzük tartışması, verilen yazılı oyların hepsinin kabul yönünde kullanıldığı bir maddede, Ayan Meclisi reisinin maddenin ittifakla yani oybirliği ile geçtiğini ilan etmesi ile

¹⁸⁷ Bkz. Erim, *op. cit.*, s.450.

¹⁸⁸ MAZC, 3. Dönem, 2. İttihat, c.II, s.254-255.

¹⁸⁹ *Ibid.*, s.255.

¹⁹⁰ Meselâ bkz. *ibid.* (Halil Bey'in beyanı).

¹⁹¹ *Ibid.*, s.301.

başlamıştır¹⁹². DFP oy kullanmadığı için çekiniktir ve meclis başkanının ittifak tabirini kullanması, sanki bütün hazirun maddenin kabulü yönünde oy kullanmıştır demek olacağından, yani çekinik oylar yokmuş demek olacağından, içtüzüğe aykırıdır¹⁹³. DFP'nin bu yorumuna karşı bir anayasa teamülünden bahsedilmiş ve bugüne kadar bu şekilde kabul edilen (yani müzakerede mevcut üyelerin hepsinin değil de oylamaya katılan üyelerin hepsinin kabul dediği hâllerde) maddelerin bilittifak kabul edildiği hatırlatılmıştı¹⁹⁴. DFP ikna olmadığı gibi içtüzüğe aykırılığın—ıçtüzüğün anayasadan bir parça olduğunu ileri sürerek—anayasaya aykırılık demek olacağı görüşünü savunmuştu: “Bendeniz diyorum ki, burada mevzu-i bahis şey, [Dâhili] Nizamname ahkâmıdır. Bu bahis âdeta Kanun-i Esasinin bir cüzüdür. Nizamnameye muhalif hiçbir hâl vukua gelmez. Gelir ise, Kanun-i Esasiye muhalif hareket edilmiş olur”¹⁹⁵.

***

xix. 1917 Şubat [seyahat hakkı; kadın-erkek eşitliği] [KE 9; 17]: Evli kadının pasaport almasını kocasının iznine bağlayan ve bekâr olan yirmi yaş ve üzeri kadınların pasaport almasına izin vermeyen¹⁹⁶ Osmanlı pasaport kanunu teklifi, seyahat hakkı ve kadın-erkek eşitliğine aykırı olduğundan anayasaya da aykırıdır¹⁹⁷.

DFP, bu yorumuyla anayasa ile seyahat hakkı ve kadın-erkek eşitliği arasında bir bağlantı kuruyordu. Ona göre seyahat hakkı, anayasa bunu açıkça tasrih etmese de anayasanın “hürriyet-i şahsiyye” ifadesinden çıkıyordu¹⁹⁸. İlaveten, Kanun-i Esasi, açıkça cinsiyet eşitliğinden bahsetmiyorsa da DFP'nin açıkça temas etmediği ve Osmanlıların müsavî olduğuna dair genel bir eşitlik hükmü vaz ediyordu (“Osmanlıların kâffesi . . . hu-

---

¹⁹² *Ibid.*, s.302.

¹⁹³ *Ibid.*, s.301.

¹⁹⁴ *Ibid.*, s.302: “Ve şimdiye kadar da bu teamül cereyan etti”.

¹⁹⁵ *Ibid.*, s.301 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

¹⁹⁶ Veya en azından bu tarz bir yoruma müsait olan.

¹⁹⁷ MAZC, 3. Dönem, 3. İçtima, c.I, s.460.

¹⁹⁸ *Ibid.*

kuk ve vezainde mütesavidir” [KE 17]¹⁹⁹. Muhtemelen bu sebeple DFP’ye göre cinsiyet eşitliği anayasal bir mesele idi ve “[e]rkeği hür olan bir milletin kadını da hür olur”du (veya olmalıydı)²⁰⁰. DFP, kanun teklifinin anayasaya aykırılığını diplomatik bir argümanla da desteklemiştir: Avrupa’ya bekâr bir kadının gitmesine mani olmak, Avrupa’yı ahlaksızlıkla itham etmek demektir. DFP’nin sorduğu şekliyle: “Acep Avrupa su-i ahlâk merkezi midir?”²⁰¹. Kanun teklifi, Avrupa’yı kötülemek ve dış ilişkileri zedelemek neticesini de doğurabileceğinden kanunlaşmamalı idi.

***

xx. 1917 Mart [şerîye mahkemeleri] [KE 87]: Şerîye mahkemelerinin meşihattan alınıp adliye vekâletine bağlanmasına dair teklif, şerîye mahkemelerini asırlardır meşihat makamına bağlamış Osmanlının bu anayasal geleneğini koruma altına alan mevcut Kanun-i Esasiye aykırıdır²⁰².

Şerîye mahkemelerinin adalet bakanlığına bağlanarak aslında giderek seküler hâle getirilmesine dair kanun teklifine karşı çıkan DFP, Ayan Meclisindeki en uzun konuşmalarından birini yapmış, Sultan Selim-i Evvel’in şiiirinden²⁰³, Roma hukukundan²⁰⁴ ve Roma senatosundan²⁰⁵ alıntılarla dolu nutkunda özetle şu argümanı savunmuştur: tarihsel süreç içinde padişahın saltanata dair dünyevi yetkileri sadaret, hilafete dair uhrevi yetkileri meşihat tarafından temsil olunmuş ve bu iki makam nizamiye ve şerîye mahkemelerini aralarında paylaşmışlardır ve bu kadim gelenek anayasa tarafından böylece kabul olunmuştur²⁰⁶. Şerîye mahkemelerini meşihattan alıp sadarete (yani

¹⁹⁹ DFP’nin bu yorumunun Osmanlı-Türk anayasacılık tarihinde cinsiyet eşitliğine dair belki de ilk beyanlardan biri olduğuna ilişkin bkz. Seda Örsten Esirgen, “Osmanlı Parlamentosunda Anayasaya Aykırılık Tartışmaları”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 11, Sayı 2, 2020, s.431-432.

²⁰⁰ MAZC, 3. Dönem, 3. İçtima, c.I, s.461.

²⁰¹ *Ibid.*, s.460 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

²⁰² MAZC, 3. Dönem, 3. İçtima, c.II, s.94-97.

²⁰³ *Ibid.*, s.96.

²⁰⁴ *Ibid.*, s.97.

²⁰⁵ *Ibid.*, s.96.

²⁰⁶ *Ibid.*

adliye vekâletine) ithal, bu anayasallaşmış geleneğe aykırı olur. Bu kanunu geçirmek için evvela anayasayı tadil etmelidir²⁰⁷.

Anayasada nizamiye ve şeriye mahkemeleri ikiliği tanınmışsa da [KE 87] bunların mutlak surette adliye vekâletine ve meşihata bağlanmak mecburiyetinde olduğu açıkça tasrih edilmemiştir. DFP, anayasanın, bu ikiliği tanıırken aynı zamanda bu ikiliğin tarihsel gelişimini de tanıdığı ve koruma altına aldığını iddia ediyor ve bu geleneğin değiştirilmesinin ancak anayasanın tadili ile mümkün olduğunu iddia ediyordu. Bu görüş, anayasanın, Osmanlı hukukunun tarihsel serüvenini en üst kanun sıfatı ile kabul ve tespit ettiği fikrine dayanması bakımından dikkate değerdir. DFP, ilgili kanun teklifinin müzakeratının devam ettiği günlerde bu yorumunu daha açıkça şöyle ifade etmiştir: “Makam-ı Sadaret hukuk-ı kadime ve asliyyesiyle Kanun-i Esaside iktisab-ı mevcudiyet etmiş ise, Makam-ı Meşihat-ı Ulya dahi aynı suretle hukuk-ı kadime ile Kanun-i Esaside vücut bulmuş olduğundan, bu kanunun kabulünden evvel Kanun-i Esasinin Meşihate müteallik maddesi tadil edilmek iktiza eder”²⁰⁸.

DFP’nin yorumunu anayasanın—DFP’nin bahsini geçirmedeği—başka bir maddesi de destekliyordu: padişahın tahta geçişi ile ilgili madde, saltanat “usul-i kadimesi veçhile ekber evlada aittir” diyordu [KE 3]. Buradaki “usul-i kadime” tabiri, detaylandırılmamış olsa da ekber ve erşed sistemi olarak da tanımlanan, hanedanın en yaşlı erkek üyesinin padişah olmasını öngören usule atıftır²⁰⁹. Nitekim Kanun-i Esasinin başka dillere tercümesinde “usul-i kadime” *ab antiquo*²¹⁰ olarak tercüme

²⁰⁷ *Ibid.*, s.97.

²⁰⁸ *Ibid.*, s.140 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

²⁰⁹ Meselâ bkz. Celaleddin Arif, *op. cit.*, s.9: “[V]eraset hanedan-ı Osmaninin ekber evladına intikal edegelmektedir ki Kanun-i Esasimiz de bu esası muhafaza eylemiştir”.

²¹⁰ Lugatlerde “eskiye ait, kadim zamanlardan” diye tanımlanıyor. Bryan A. Garner (Ed.), *Black’s Law Dictionary*, ABD, West: Thompson Reuters, 9. Baskı, 2009, s.3.

edilebilmişti²¹¹. İlaveten, vakıf hukukuna dair anayasa maddesi de “teamül-i kadim”den bahsediyordu [KE 111]. Demek ki Kanun-i Esasi gerçekten de eski hukuku ibka etmek yani tesbit ve muhafaza etmek gibi bir işlev görebiliyordu²¹².

***

xxi. 1917 Mart [çalışma özgürlüğü] [KE 9, 10, 13]: Çiftçilere, askerler ve fakir halk yararına tarlalarda çalışma mecburiyeti getirilebileceğine dair kanun teklifi, şahsi hürriyetleri ve teşebbüs hürriyetini güvence altına alan anayasaya aykırıdır.²¹³

Hegel, Locke ve Montesquieu atıfları ile dolu uzun bir konuşma yapan DFP’ye göre²¹⁴ çiftçiye çalışma mecburiyeti getiren ilgili kanun teklifi, şahsi hürriyeti dokunulmaz kılan anayasanın ilgili maddelerine aykırı olduğu gibi teşebbüs hürriyetini güvenceleyen maddeye de aykırıdır. Nitekim anayasa, Ayan Meclisine, anayasallık denetiminde anayasadan başka hürriyete muhalif bir durum olup olmadığını tedkik yetkisi de verdiği göre, kanun teklifi bu cihetle hürriyete ve dolayısıyla anayasaya aykırıdır²¹⁵.

DFP’nin bu yorumunda iki önemli husus var. Birincisi, DFP’nin anayasa yorumunu anayasanın çeşitli hükümlerine dayandırabilmesidir. Bu durum, anayasaya aykırılık iddiasını güçlendirmek için bir taktik de olabilirdi ancak her hâlükârda DFP’nin anayasaya hakimiyetini de gösteriyordu. İkinci bir husus ise DFP’ye göre hak ve hürriyetin farkı idi: ona göre kanun teklifi, şahsi *hürriyete* aykırı idi; kanun teklifi hukuk-ı şahsiyeye aykırı mıdır diye soran bakanı, *hukuk-ı şahsiyeye*

²¹¹ Meselâ bkz. “The Ottoman Constitution, Promulgated the 7th Zilbridje, 1293 (11/23 December, 1876)”, *American Journal of International Law*, Cilt 2, Sayı 4, 1908, s.367.

²¹² Belki de bu sebeple DFP’nin anayasa yorumu cerhe muhtaçtı: Kanun-i Esasi, 3. maddesinden de anlaşıldığı üzere, eski geleneği ibka etmek istediğinde bunu açıkça yapıyordu. Adliye ve şeriye mahkemelerinin sadaret ve meşihat altında bulunmaları hususunda anayasada sarahat olmaması belki de bu geleneğin anayasanın koruması altında olmadığına işaret etmekteydi.

²¹³ MAZC, 3. Dönem, 3. İçtima, c.II, s.357-358.

²¹⁴ *Ibid.*, s.357.

²¹⁵ *Ibid.*, s.358.

aykırı değil, *hürriyet-i şahsiyeye aykırıdır* diye düzeltmişti²¹⁶. Bugün (ve muhtemelen o gün de) bazı kere eş anlamlı ve aralarında mühim bir fark gözetilmeyerek kullanılabilen hak ve özgürlük kelimeleri demek oluyor ki DFP'ye göre birbirinden farklı kavramlar idi ve muhtemelen bugün bazen pozitif haklar ve negatif haklar veya pozitif statü hakları ve negatif statü hakları olarak da ifade edilen ayrıma²¹⁷ tekabül ediyordu.

***

xxii. 1917 Kasım [padişaha cevap dilekçesi] [KE 64]: Padişah nutkuna verilecek cevapta milli güvenlikten bahsedilmesi, vatanın savunulması ve iç güvenliği gibi mülahazaları Ayan Meclisinin anayasallık denetimi kriterleri arasında sayan anayasanın gereğidir²¹⁸.

Ayan Meclisinin her sene mutat işlerinden biri de nutk-ı hümayuna cevap vermek olduğundan, cevap dilekçesinin metninde ne söyleneceği sıklıkla ayanlar arasında tartışmaya sebep oluyordu. Bu tartışmalardan birinde, cevap dilekçesinde milli güvenliğe dair bir beyanın bulunmasını isteyen DFP, bu isteğini anayasal bir dayanağa kavuşturmak için, ayanların anayasallık denetiminde kullanacakları kriterleri sayan ve bunlar arasında milli güvenliği de zikreden Kanun-i Esasi maddesine dayanıyordu [KE 64]. DFP'nin bu yorumu itirazı mucip olmuştu. Bir itiraza göre DFP, anayasanın ilgili maddesini cımbızlıyordu: milli güvenlik gibi kriterlerin listelendiği ilgili madde, ayanın *kanunların* anayasallık denetiminde kullanacağı kriterlerden bahsediyordu; nutk-ı hümayun veya ona cevap arızası ise bir kanun olmadığından, DFP'nin bu yorumunda isabet yoktu²¹⁹.

***

xxiii. 1918 Ocak [çift meclis ve meclislerin birbirinden bağımsızlığı] [KE 42, 43, 59]: Meclis-i Ayan ve Meclis-i

²¹⁶ *Ibid.*, s.361.

²¹⁷ Meselâ bkz. Gözler, *op. cit.*, s.69.

²¹⁸ MAZC, 3. Dönem, 4. İçtima, c.I, s.47.

²¹⁹ *Ibid.*, s.48.

Mebusan görüşme ve işlemlerinde birbirlerinden tamamen bağımsızdırlar²²⁰.

DFP'ye göre Meclis-i Ayan, gündemine ve müzakeratına karar verirken o sırada Meclis-i Mebusanda neyin görüşülüp görüşülmediğini düşünmek mecburiyetinde değildir. DFP'nin yorumu katı görünse de aslen iki meclisin aynı konuyu görüşmesinin mümkün olmayacağı anlamına gelmiyordu; sadece böyle bir mecburiyetin bulunmadığını ifade ederek, üyesi bulunduğu Ayan Meclisinin iç işleyişindeki özgürlüğünü teyit etmek istemişti. Yine de bu özgürlüğün sınırları vardı ve bunlar DFP'nin yorumunda yer almamıştı. Bunların en önemlisi, meclislerin birlikte münakit olacağı prensibidir: yani Meclis-i Ayan, Meclis-i Mebusan açık değil iken faaliyette bulunamaz ve bunun tersi de doğrudur [KE 43]. Bu da Meclis-i Ayanın ne zaman faaliyette bulunabileceğini tahdit eden bir hüküm olarak, meclislerin tamamen bağımsız olmadıkları yönünde aksi bir yorumu destekliyordu.

***

xxiv. 1918 Ocak [meclis üyeliği; kuvvetler ayrılığı] [KE 62, 67]: Kanunla teşkil edilecek ve mebusan ve ayanların da dâhil olacağı bir komisyona bu üyeleri ancak Mebusan ve Ayan Meclisleri seçebilir; yürütmenin bu üyeleri ataması anayasaya aykırı olur²²¹.

Yasama ve yürütmenin beraberce temsil edileceği bir karma komisyon kurulması kaideten anayasaya aykırı değildir; anayasaya aykırı olan, komisyonun yasama üyelerinin yürütme tarafından atama ile üyeliğe gelmesidir: “Kuvve-i icraiye ne Ayanı ne de Mebusanı idari bir meclise aza intihab edemez”²²².

***

xxv. 1918 Şubat [Ayan Meclisi müzakeratı ve aleniliği] [KE 121]: Ayan Meclisi zabıtlarını tutmak için stenografi usulünün kabul edilmesi, zabıtların daha doğru tutulmasına yar-

²²⁰ *Ibid.*, s.274.

²²¹ *Ibid.*, s.293.

²²² *Ibid.* (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

dımcı olur ve bu sayede Ayan Meclisi müzakeratının aleniliğini güvenceleyen anayasa maddesine daha iyi riayet edilmiş olur²²³.

***

xxvi. 1918 Şubat [dilekçe hakkı] [KE 14, 83]: Dilekçe hakkının tam anlamıyla gerçekleşebilmesi, yasama organının, gelen dilekçeleri ilgili gördüğü birimlere havale etmesi ile değil, bu dilekçeler hakkında bazen bizzat karar almasıyla olur²²⁴.

Kamu makamlarının ve hatta mahkemelerin hukuki çare üretmediği hâllerde Ayan Meclisine gelen dilekçe, bu meclis tarafından sadece başkalarına havale olunmamalı, yerine göre bilfiil Ayan Meclisi tarafından çözüme kavuşturulmalı idi. DFP'nin bu yorumu, dilekçe hakkına maddi bir boyut katıyor ve yasamaya daha külfetli bir sorumluluk yüklüyordu. Aslında ortada, yorum yolu ile bir hakkın içeriğinin genişletilmesi çabası vardı.

***

xxvii. 1918 Şubat [yerel yönetimler; tevsi-i mezuniyet] [KE 108]: Bir kazanın isminin, merkezî hükûmet tarafından kaza ahalisine danışılmadan değiştirilmesi, anayasanın tevsi-i mezuniyet ilkesine aykırıdır²²⁵.

***

xxviii. 1918 Şubat [cezaların suç ile orantılılığı] [KE 24]: “Kanunun tertibinde cezanın cürüm ile mütenasip olması bir kaide-i esasiyedir” yani bir ceza kanunu yapılırken öngörülen cezanın suçun ağırlığı ile orantılı olması asli bir kuraldır²²⁶.

***

xxix. 1918 Mart [kanun teklifi hakkı] [KE 53]: Kanun teklifi hakkı, Ayan ve Mebusan Meclislerinin her birine toptan değil, bu meclislerin her bir üyesine münferiden yani ayrı ayrı ve-

---

²²³ *Ibid.*, s.383.

²²⁴ *Ibid.*

²²⁵ *Ibid.*, s.414-415.

²²⁶ *Ibid.*, s.420 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

rilmiştir; her bir parlamenterin tek başına kanun teklif etmeye hakkı vardır²²⁷.

***

xxx. 1918 Mart [anayasayı tadil; yasama döneminin seçimsiz uzatılması] [KE 43, 69]: Anayasayı sık sık değiştirmek doğru değildir fakat yasama dönemi bittikten sonra onu olağanüstü hâl (devam eden harp) sebebiyle seçimsiz olarak uzatmak, kanun ile değil ancak anayasa değişikliği ile mümkün olabilir²²⁸.

1918 Martına gelindiğinde cihan harbi hâlâ devam ediyor ve Kanun-i Esasi, Meclis-i Mebusanın yasama devresini dört sene olarak tayin ettiği için yeni seçimlerin yapılması gerekiyordu. Oysa harp zamanı bu imkânsız veyahut en azından çok müşküldü. Hükûmet, Meclis-i Mebusanın yasama süresinin uzatılmasını istiyor ama anayasadaki sarahat karşısında bunu adi bir kanun ile değil, anayasa değişikliği ile yapmak istiyordu²²⁹. DFP, bu yoruma katılmıştı. En evvel, “[b]endenizce bu bir siyaset meselesi değil, Kanun-i Esasi meselesidir”²³⁰ gözleminde bulunmuş ve ardından meselenin, anayasanın 43. ve 69. maddelerinin açık hükümleri karşısında ancak anayasa değişikliği ile hallolunabileceğini ifade etmişti²³¹. Bunu kabul etmekle beraber, Paşa anayasanın son senelerde sık sık tadile uğradığını²³² da görüyordu ve bu meyanda şöyle diyecekti: “Sene geçmez ki lüzumlu lüzumsuz Kanun-i Esasinin birkaç maddesi tadil edilmesin”²³³. Bu son yorumu ile DFP, sadece mevcut anayasanın ne anlama geldiği hakkında değil, anlamı-

²²⁷ MAZC, 3. Dönem, 4. İçtima, c.II, s.127.

²²⁸ *Ibid.*, s.140-141.

²²⁹ Bkz. *ibid.*, s.139.

²³⁰ *Ibid.*, s.140 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

²³¹ *Ibid.*, s.140-141. Ayrıca bkz. *ibid.*, s.142: “Siz hükûmet veyahut ben ayan ve mebusaların müddetini bir ay, beş ay temdit edelim diyemeyiz. Bu hak, Kanun-i Esasiye aittir. Bu müsaadeyi Kanun-i Esasi verebilir” (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

²³² Tadillerin bir listesi için bkz. Gözler, *op. cit.*, s.41.

²³³ MAZC, 3. Dönem, 4. İçtima, c.II, s.140 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

nın nasıl ve ne sıklıkla değiştirilmesinin anayasa siyasetine daha uygun olacağı bahsinde de fikir beyan etmiş oluyordu.

***

xxxi. 1918 Mart [geçici kararnameler] [KE 36]: Muvakkat kararnameler kanun hükmünde olduğundan, meclislere sunulduğu sene içerisinde görüşülüp bir an evvel karara bağlanması kuvvetler ayrılığına ve dolayısıyla anayasaya daha uygun olur²³⁴.

DFP, Mebusan Meclisinden bir mebusun konuşmasını alın-tılayarak yaptığı konuşmasında özetle kanun hükmünde kararnamelerin meclislerde hemen görüşülüp karara bağlanmasının kuvvetler ayrılığının gereği olduğunu, bu yapılmazsa yasamanın yürütme tarafından ikamesi tehlikesinin doğacağını haber veriyordu: “Eğer bu suret kabul edilmez ise, kuvve-i icraiye nin kuvve-i teşriiye makamına geçtiğini teslim etmek iktiza eder”²³⁵. Ortada çoğu zaman olduğu gibi siyasi bir mesele de vardı: kanun hükmündeki muvakkat kanunları yapan yürütme İttihatçılardan oluşuyordu, dolayısıyla DFP, bu kararnamelerin içeriğinin de birçoğuna karşıydı ve bu yüzden onları bir an evvel mecliste görüştürmek (ve mümkünse reddetmek) için ilave bir gerekçe sunuyordu.

***

xxxii. 1918 Mart [geçici kararnameler] [KE 36]: Yürütmenin din, aile ve mülkiyet gibi esas meselelerinde geçici kararname çıkarması anayasaya aykırıdır²³⁶.

Geçici kararnamelerin meclisler tarafından hemen müzakerede edilmesi yorumuna ilaveten DFP, geçici kararnamelerin neyi düzenleyip düzenleyemeyecekleri konusuna da bir yorum getiriyor ve o zaman daha yeni çıkarılan Hukuk-ı Aile Kararnamesini²³⁷ eleştiriyordu: aile, din ve mülkiyet gibi üç esaslı konuya

²³⁴ *Ibid.*, s.225.

²³⁵ *Ibid.* (imlâ yeniden düzenlenmiştir). Ayrıca bkz. *ibid.*, s.247.

²³⁶ *Ibid.*, s.248.

²³⁷ Kararname Ekim 1917’de çıkarılmıştı. Bkz. *Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, İtimad Kitabhanesi (Haz.), İstanbul, Kader Matbaası, 1336 [1917]; Mehmet Âkif Ay-

taalluk eden bir düzenlemenin kararname ile değil kanun ile halledilmesi gerekiyordu²³⁸. Anayasanın metninde geçici kararnameler konu bakımından kısıtlanmadığı hâlde²³⁹ DFP'nin böyle bir kısıtı yorum yoluyla ihdasa çalışı son derece dikkate değerdir: Türk anayasa hukukunda bir zaman cari olan kanun hükmünde kararnameler müessesesi hakkında benzer bir kısıt, ileride (sonra mahkeme bu içtihadından dönse de) Türk Anayasa Mahkemesi tarafından ihdas edilecekti²⁴⁰. Türk anayasa hukukunda da ve hatta popüler yayınlarda yürütme tarafından çıkarılan kimi kanun hükmünde kararnamelerin içerik bakımından mahzurları üzerine epey yazılıp çizilmiştir²⁴¹. DFP, bu tandansın bir öncülü sayılmak gerekir.

İlaveten, yorumunu daha tesirli kılmak için, “vazı-ı hakiki-i Kanun-i Esasi” yani gerçek anayasa koyucu addettiği Midhat Paşadan yardım alıyordu: “Midhat Paşa hayatını feda ederek Kanun-i Esasiyi istihsal etti ve Milletine yadigâr bıraktı Midhat Paşa hiçbir vakit kanunsuz Meşrutiyet tasavvur etmedi”²⁴². Muvakkat kararnamelere ilişkin maddenin Midhat Paşa'nın kaleminden çıkan orijinal anayasada da bulunduğu kendisine hatırlatılınca DFP, Midhat Paşa'nın bu maddeyi yazmadığını, bunun o devrin mutlakiyet taraftarlarınca anayasa metnine sokulduğunu iddia edecekti²⁴³. DFP'nin iddiasının doğruluğu veya yanlışlığı bir yana, kayda değer olan, anayasaya ilişkin bir yorumun Midhat Paşa'nın tasvibi yahut adem-i tasvibi ile teyit

---

dın, “Hukûk-ı Âile Kararnâmesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 18, s.314 (25 Ekim 1917 tarihi).

²³⁸ MAZC, 3. Dönem, 4. İçtima, c.II, s.247-248.

²³⁹ Belki de kısıtlanmıştı: Kanun-i Esasi muvakkat kararnamelere anayasaya aykırı olmamak şartını getiriyor [**KE 36**] ve ayrıca şahsi özgürlüğe müdahalenin kanun ile yapılabileceği şeklinde yorumlanabilecek başka bir madde vaz ediyordu [**KE 10**].

²⁴⁰ Bu konuda meselâ bkz. Fazıl Sağlam, “Devlet Güçlerinin OHAL KHK Rejimi ve 2017 Anayasa Değişikliğinden Sonraki Görünümü”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, 2018 s.29-30.

²⁴¹ Yine nokta atışı bir örnek akademik literatürde değil, Ekşi Sözlük'te yer alıyor. Bkz. “evlilik programları için khk çıkarmak” *ekşisözlük*, <https://eksisozluk.com/evlilik-programlari-icin-khk-cikarmak--5322518?p=13> (Erişim Tarihi: 18 Şubat 2026).

²⁴² MAZC, 3. Dönem, 4. İçtima, c.II, s.248 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

²⁴³ *Ibid.*, s.249.

veya cerh edilmesi ve bu suretle Midhat Paşa'nın anayasa yorumunun, Osmanlı anayasa yorumunda adeta bir "kurucu baba yorumu" olarak öncelikli sayılmasıdır. Demek ki bir anayasa yorumu, Midhat Paşa'nın yorumu yahut genel anlamda anayasa düşüncesi ile desteklenebiliyorsa içerik ve/ya retorik olarak daha ikna edici oluyordu²⁴⁴.

***

xxxiii. 1918 Ekim [toprak bütünlüğü] [KE 1]: Wilson Prensipleri farkı milletlere kendi kaderlerini tayin hakkı tanıdığından, Osmanlının toprak bütünlüğünü tehdit edebilecek mahiyette olup, Ayan Meclisi tarafından müzakere edilmelidir²⁴⁵.

***

xxxiv. 1918 Ekim [toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı] [KE 120]: Toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı her Osmanlının hakkı olup, kullanımını durduracak bir karar yürütme tarafından alınamayacağı gibi silahsız gösteriler de engellenemez²⁴⁶.

Anayasada silahlı ve silahsız toplantı diye bir ayırım olmasa da DFP, daha sonraları Osmanlı-Türk anayasa hukukunda sıklıkla tartışılacak olan silahlı yani müsellah olan ve olmayan gösteri ayırımını²⁴⁷ yorum yoluyla yapacak ve bunlardan ikincisine müdahale etmenin anayasaya aykırı olacağını savunacaktı²⁴⁸.

***

xxxv. 1918 Aralık [siyasi suçlar; Divan-ı Ali] [KE 92]: Osmanlıyı cihan harbine sokan ve bir kısmı firari bulunan

---

²⁴⁴ Namık Kemal ve varsa başka figürlerin de kurucu baba olarak algılanıp algılanmadıkları incelenmeye değerdir. Başka ifadeyle, Midhat Paşa tek kurucu baba mıydı yoksa Osmanlı anayasal düşüncesinde kurucu babalar fikri mi vardı? Bu ikinci ihtimalde dahi, Midhat Paşa en önemli kurucu baba olarak mı görülüyordu?

²⁴⁵ MAZC, 3. Dönem, 5. İçtima, c.I, s.12, 159.

²⁴⁶ *Ibid.*, s.40.

²⁴⁷ Meselâ bkz. Gözler, *op. cit.*, s.221; Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskı, 2004, s.180.

²⁴⁸ MAZC, 3. Dönem, 5. İçtima, c.I, s.41, 49.

hükûmetin, adi suçlarından dolayı genel mahkemelerde, siyasi suçlarından dolayı Divan-ı Alide yargılanmaları gerekir²⁴⁹.

***

xxxvi. 1918 Aralık [basın hürriyeti ve sansür] [KE 12]: Matbuat hür ve sansüre tâbi değil ve bu sebeple sansür anayasaya aykırı ise de halkı galeyana getiren gazetelerin tatil edilmesi anayasaya uygundur²⁵⁰.

İttihatçılar hükûmette iken temel hak ve özgürlükleri daha mutlak yorumlamak itiyadında olan DFP'nin, bu yorumunu önceki yorumlarıyla telif etmek güç. Değişen siyasi dengeler, basın hürriyetinin kısıtlanmasını meşrulaştıran bu yorumunda etkili olmuş benziyor.

***

xxxvii. 1920 Ocak [ayan üyeliği; toprak bütünlüğü] [KE 1, 60, 61, 62]: Ayan Meclisine üye atama, padişahın mukaddes haklarından olduğu için Ayan Meclisi tarafından incelenemez; kaldı ki, ayan sayısının mebus sayısının üçte birini aşmamasını amir anayasa hükmü yorumlanırken, mebus sayısı harpten önceki bütün Osmanlı nüfusu ve toprakları nazara alınarak hesaplanmalıdır²⁵¹.

Bu yorumu yaptığı vakit DFP sadrazamlık yapmıştı ve daha da yapacaktı ve Sultan Vahideddin'in atadığı ayanların bir an evvel üyeliğe kabullerini yani tahliflerini görmek ve büyük ihtimalle bu suretle kendisine müzahir figürlerin Ayan Meclisine dâhil olmasını istiyordu. Ayanlardan bazıları bu atamaların anayasallığını tartışmaya açmak istemişlerdi²⁵² ve anayasal me-

²⁴⁹ *Ibid.*, s.147. Bununla beraber DFP, mevcut durumda yasamanın Divan-ı Ali teşkil edecek bir durumda olmadığını ve Divan-ı Ali muhakemesinin atıye talik olunması gerektiğini söylüyordu. Meselâ bkz. *ibid.*, s.150. Bunun bir sebebi de Mebusan Meclisinde İttihatçıların bulunması ve bunların İttihatçı hükûmeti itham etmelerinin şüpheli görünmesi idi. *Ibid.*, s.176, 185. Bir diğer sebep de bakanların Divan-ı Alide gerçekleşecek yargılamalarının usulüne ilişkin Kanun-i Esasinin çıkarılmasını emrettiği hususi kanunun [KE 32] henüz çıkarılmamış oluşu idi. *Ibid.*, s.185.

²⁵⁰ *Ibid.*, s.183.

²⁵¹ MAZC, 4. Dönem, 1. İçtima, c.I, s.4-5.

²⁵² Meselâ bkz. *ibid.*, s.4 (Mahmud Paşa'nın beyanı).

selelerin başında, ayan üyelerinin sayıca mebusan üyelerinin üçte birini aşamayacağı kuralı vardı [KE 60]. DFP bu tartışmalara girmemek istiyor ve üyeliğe kabulün hemen gerçekleşmesini arzu ediyordu. Bu isteğini de anayasal bir yorum ile meşrulaştırmaya teşebbüs etmişti: mademki Ayan Meclisine üye tayini padişahın kutsal haklarından [KE 7], tayin olunan üyelerin anayasal şartları sağlayıp sağlamadığını incelemek, padişahın dokunulmaz hakları üzerinde bir inceleme yapmak demek anlamına geleceğinden meşru sayılamazdı: “Meclisin hakk-ı tedkiki yok”tu²⁵³.

Ayanlar bu yorumu kabul etmemişler ve hatta bir tanesi DFP’ye sadrazam olmadan evvel Halid Ziya Bey’in ayan üyeliği aleyhine beyan ettiği kendi yorumunu hatırlatmıştı: o zaman DFP, Halid Ziya’nın ayan azalığının anayasallığını tartışmaya açmaktan kaçınmamış ve Ayan Meclisinin tedkik hakkı olduğunu ifade etmişti; şimdiyse kendisi ile çelişiyordu²⁵⁴.

DFP buna, “o zamanki mesele ayan azalığı ile memuriyetin bir şahısta birleşip birleşmediği meselesiydi, şimdiki mesele başkadır”²⁵⁵ yollu bir cevap verse de, belki de argümanının zayıflığını fark etmiş olarak, yeni üyelerin atanmasının anayasallığını tartışmayı kabul ediyordu: Meclis-i Mebusanın aza sayısı bugünün (harp sonu) Osmanlı Mebusan Meclisi esas alınarak hesaplanmamalı idi, zira Osmanlı topraklarının işgal altında oluşu, mebusların sayısının tam olarak tesbit edilmesini zorlaştırıyordu. Bu sebeple mebusan sayısı, savaş öncesi yani “kablel harp” Osmanlı toprakları nazara alınarak—ki bu toprak bütünlüğünü güvenceleyen anayasanın bir gereği idi [KE 1]—hesaplanmalı idi: buna göre 256 mebus vardı ve yeni atanan ayanlarla Ayan Meclisi üye sayısı 59 kişiye çıkıyor ve dolayısıyla üst limit olan 85’in rahatlıkla altında kalıyordu²⁵⁶. DFP’nin bu anayasa yorumu, yorumcunun işgal ettiği mevkiye

²⁵³ *Ibid.*, s.5 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

²⁵⁴ *Ibid.*, s.6 (Rıza Paşa’nın beyanı).

²⁵⁵ Bkz. *ibid.* (mealen nakil).

²⁵⁶ *Ibid.*, s.4-5. Hukuki tartışma için ayrıca bkz. Fatih Mehmet Sancaktar, “Son Osmanlı Meclis-i Ayan’ında Damat Ferit Paşa Taraftarlarının Faaliyeti ve Anadolu Hareketine Etkisi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 9, 2006, s.137.

göre yorumun da değişebileceğini gösteriyor: Ayan Meclisinde aza iken anayasallık denetimini hararetle savunmuştu, fakat belki de sadrazamlık makamına evvelce getirildiği için şimdi yasamanın kontrolünden kaçınmak istiyordu.

***

xxxviii. 1920 Şubat [padişaha cevap dilekçesi] [KE 45]: Ayan Meclisi, padişahın nutkuna vereceği cevabı müzakere ederken, yürütmenin bu görüşmelerde bulunması gerekli değildir; hatta cevap padişaha arz edileceğinden bu mesele tamamıyla yasama ve padişah arasında cereyan etmeli, yürütme bu meseleye dâhil olmamalıdır²⁵⁷.

***

xxxix. 1920 Şubat [toprak bütünlüğü; milletlerarası antlaşmalar] [KE 1, 7]: Arazi ilhakına (veya terkine) dair yani Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü ilgilendiren milletlerarası antlaşmaları onaylamak münhasıran mebusların yetkisinde olmakla beraber, fiili zorluklar, anayasanın bu mecburiyetini tatbik mâni olabilir²⁵⁸.

DFP bu yorumu ile anayasanın vaz ettiği toprak bütünlüğü ilkesini daha esnek bir tarza yorumlamış oluyordu: nitekim anayasa toprak bütünlüğünden mutlak olarak bahsetse de [KE 1] padişahın kutsal hakları arasında arazi alımı ve terkine dair milletlerarası antlaşmalardan bahsederek aslında toprak bütünlüğünün korunamayabileceğini de kabullenmiş oluyordu [KE 7]. DFP, bu tarz antlaşmaların muhakkak mebuslarca onaylanması gerektiğini hatırlatıyordu. DFP'nin mebus kelimesini bilecek mi seçtiği dikkate değer bir meseledir. Kanun-i Esasi, arazi alımı ve terkine dair antlaşmaları Meclis-i Umuminin onayına bağlıyordu ki bu da hem mebusan hem de ayan tasdiki demektir. DFP, mebus kelimesini hem Meclis-i Mebusan hem Meclis-i Ayan üyelerini kapsayan geniş anlamı ile kullanıyorsa yorumunda isabet vardı. Ne var ki, mebusan ve ayan ayrımının açık olduğu bir hukuk düzeninde bir ayanın ve sonra sadrazamın,

²⁵⁷ MAZC, 4. Dönem, 1. İçtima, c.I, s.64.

²⁵⁸ *Ibid.*, s.68.

mebusan ibaresini hem mebus hem ayanı şamil olacak şekilde gelişi güzel kullanması düşük bir ihtimal olduğundan, DFP muhtemelen bir hata yapmıştı; antlaşmalar hem mebusanın hem ayanın onayından geçmeli idi.

DFP ayrıca Mebusan Meclisinin toprak alımı ve terki ile ilgili bir antlaşmayı imzalaması önündeki fiili engellere işaret ederek—ki bu fiili engeller çok kısa bir süre sonra Meclis-i Mebusanın bilfiil dağıtılması ile tam manası ile gerçekleşmiş olacaktı²⁵⁹—aslında Sevr’in imzasının uygun bulunup bulunmadığını görüşmek için toplayacağı Şura-i Saltanata şimdiden meşruiyet zemini hazırlıyor olabilirdi.

***

xl. 1920 Temmuz [toprak bütünlüğü; milletlerarası antlaşmalar; Meclis-i Umumi] [KE 1, 7, 42, 43]: DFP, 1919 ve 1920’de toplam iki kere Saltanat Şurası toplamış²⁶⁰ ve bu sayede Sevr’in kabulünün mesuliyetini sadece kendisi ve kabinesinin üzerine değil daha geniş bir tabana yaymak istemiştir²⁶¹ ki bunu yaparak da o vakit işgal sebebiyle toplanamayan Mebusan Meclisini ve o toplanamadığı için yine aynı şekilde toplanamayan Ayan Meclisini [KE 43] yani yasama organını baypas eden bir meşveret usulünü anayasaya uygun bulmuş olmalıydı²⁶².

***

²⁵⁹ Bkz. Ali Akyıldız, “Meclis-i Meb’ûsan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28, s.247: “16 Mart 1920’de İstanbul İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edildi ve İngilizler bir süre sonra Meclis-i Meb’ûsan’ı basarak . . . mebusları tutuklayıp . . . sürdü. Bunun üzerine varlığını kanıtlamak isteyen meclis kendi iradesiyle oturumlarına ara verdi; nihayet 11 Nisan’da padişah iradesiyle kapatıldı”.

²⁶⁰ Meselâ bkz. Kemal Yakut, “Mütareke Dönemi’nde Yapılan Saltanat Şûrâları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 21, Sayı 61, 2005, s.81, 103.

²⁶¹ Benzer yönde bkz. Küçük, *op. cit.*, s.439; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul, İletişim Yayınları, 4. Baskı, 2012, s.43, dipnot 60.

²⁶² Öte yandan, saltanat şurası toplamanın bir gelenek olduğu ve anayasayı ihlal anlamına gelmediği de savunulabilirdi. Meselâ Balkan savaşları sırasında, 1913 senesinde, böyle bir şura toplanabilmişti. Bkz. Yakut, *op. cit.*, s.81.

IV. NETİCE

Bütün bunlar bize ne söylüyor? Şüphesiz çok şey. En mühim bulduğum çıkarımları şöyle sıralayabilirim²⁶³:

- **DFP:** DFP, özellikle Ayan Meclisi üyeliği sebebiyle, anayasa yorumu ile devamlı meşgul olmuş bir aktördür. Osmanlı anayasa yorumunu anlamada kilit figürlerden biridir. Yorumlarında farklı konulara, farklı hukuki yorum yöntemleri ile temas etmiş, bazen kendi içinde çelişmiş ve bulunduğu kuruma göre ve o kurumun yetkilerini koruyacak ve gerekirse genişletecek yorumları benimsemiştir.

- **Ayan Meclisinin kilit rolü:** Kanun-i Esasi, Ayan Meclisinde uzun uzadıya tartışılmıştır. Yazıda daha evvel de ifade ettiğim gibi Ayan Meclisi, Kanun-i Esasinin en ziyade ciddiye alındığı, bahsinin en ziyade geçtiği ve en sık yorumlandığı Osmanlı kurumu olsa gerektir.

- **Ayan Meclisinin kısıtları:** Ayan Meclisi, Kanun-i Esasiyi anlamak için başat kurum olsa da, bu kurumun anayasa yorumları, meclis müzakerelerinin teklifli konuşmalarla, ağdalı bir üslupla ve devamlı bir teşrifat hâlinde cereyan etmesi sebebiyle her zaman doyurucu şekilde ifade edilememiştir. Ayan Meclisi, anayasa hukuku meseleleri yanında, meselâ padişaha arz edilecek cevaba “Şevketmeab Efendimiz” mi yoksa “Huzur-ı şevket nüşur-u hazret-i padişahiye” mi diye başlanılmalı sorusu üzerine derin tartışmalara dalabilen yani tabir caizse meleklerin cinsiyetini tartışmaktan çekinmeyen bir kurumdu²⁶⁴. Yahut genel sağlık üzerine yapılan bir toplantıda bir konuşmacının cinsel yolla bulaşan bir hastalık olan “frenji” tabirini açıkça telaffuz etmesi yüzünden şerefine leke sürüleceğine inabilen bir kurumdu²⁶⁵. Bu tür teşrifat kısıtları, anayasa hukuku

---

²⁶³ Bu çıkarımların şaşırtıcı bulunmayacağını tahmin ediyorum. Öyleyse bu çalışma, Osmanlı anayasa hukuku hakkında belki de standart gözlemlerin kısmen sağlamlasını yapmıştır denebilir.

²⁶⁴ Bkz. MAZC, 3. Dönem, 5. İçtima, c.I, s.18

²⁶⁵ Bkz. MAZC, 3. Dönem, 4. İçtima, c.II, s.56.

yanında başka meselelerde de usulün bazen esasın önüne geçmesi neticesini doğurmuş olmalıdır.

- **Osmanlı anayasa yorumunun konu çeşitliliği:** Osmanlı anayasa yorumunun konusu çok çeşitlidir: padişaha nukt-ı hümayunu sebebiyle verilecek cevabın içeriğinden Ayan Meclisine atanacak üyelere aranan anayasal şartlara, kadın-erkek eşitliğinden Osmanlının toprak bütünlüğünü garanti altına alan maddenin nasıl anlaşılması gerektiğine ve meclis müzakerelerinde bulunacak hükümet temsilcilerinin yasama görüşmelerine katılma haklarının kapsamının ne olması gerektiğine kadar geniş bir konu yelpazesine sahiptir. Elbette bazı hususlar diğerlerine nazaran daha sık yorumlanmıştır: devam eden savaş koşullarında toprak bütünlüğü meselesinin sık sık gündeme gelmesi gibi.

- **Osmanlı anayasa yorumunun yöntem çeşitliliği:** Osmanlı anayasa hukukunda yoruma dayanak teşkil eden referans noktaları da çok çeşitlidir. Bunlar arasında şunlar vardı: anayasanın metni; anayasanın “ruhu”; anayasanın tatbikatı ve anayasa öncesi ve sonrası tarihi birikim (genel Osmanlı tarihi ve hasaten Sultan Abdülhamid devri tecrübesi gibi); kurucu baba telakki edilen Midhat Paşa’nın fikir ve icraatı; hukukun üstünlüğü şeklinde de anlaşılabilen “meşrutiyet” fikri; içeriği anayasa da tam tamına tespit edilmemiş olan “hürriyet” fikri; din kuralları; genel ahlak; milli güvenlik; pratiklik ve maslahat kaygıları; çoğunlukla Düvel-i Muazzamayı (özellikle İngiltere ve Fransa) kapsayan ancak onun sınırlarını aşabilen mukayeseli hukuk.

- **İnovasyona açıklık:** 1876’da ilan edilmesine rağmen uzun bir müddet uygulama alanı bulamadığı için, 1908’e gelindiğinde, Osmanlı anayasa hukuku uzun müddet yorumlanmamıştı ve tabir yerindeyse “bakir topraklar” görünümündeydi. Bu da, 1908 ve sonrasında, özellikle ayan üyelerine, müesses birtakım kuralların olduğu belirli alanlar bir tarafa bırakılırsa, anayasal meseleleri özgürce tartışmak ve yine tabir yerindeyse “sıfırdan başlamak” hürriyeti vermiş olmalıdır. Bunun önemli

bir getirisi de—DFP’de de görülebilen—alışılmamış ve yaratıcı anayasa yorumları olmuştur²⁶⁶.

• **Siyaset ve Osmanlı anayasa yorumu:** Partizan siyaset, bilhassa İttihatçılık ve İttihatçılık karşıtlığı, anayasa yorumunu, konuları ve içeriği bakımından sıklıkla etkilemiştir. Buna rağmen anayasa yorumu partizan siyasete tamamen teslim olmuş değildir²⁶⁷. Kaldı ki, DFP örneğinin gösterdiği üzere anayasa yorumu, yorumcunun bağlı bulunduğu mevkideki (Ayan Meclisi, kabine gibi) yetkilerini sağlamlaştırmak ve hatta genişletmek gibi kurumsal saiklere de dayanabilmiştir. Bütün bunların yanında, Osmanlı anayasa hukukunun partizan veya kurumsal siyasetle doğrudan bağlantısı olmayan, kendine özgü bir gündemi ve meseleleri de vardı.

• **Elitler-arası diskuru şekillendiren bir “rehber” olarak Kanun-i Esasi:** Osmanlıda anayasa hukuku, en azından ve bilhassa Ayan Meclisi müzakeratının gösterdiği üzere, bağlayıcılığı mutlak bağlayıcılık ve manevi bağlayıcılık arasında gidip gelen, bazen kendisinden sapılamaz hükümleri ihtiva eden kati bir kurallar dizgesi olarak algılanan, fakat bazen de ancak “terbiyevi” ve yol gösterici maddeler içerdiği düşünülen ve dini ve milli kaygılar, pratiğe ve maslahata uygunluk gibi mülahazalarla arkasından dolanılabilen bir kurallar manzumesi olarak anlaşılabilen bir hukuki metin idi. Bağlayıcılığı tartışmaya açmaktan kastım, Kanun-i Esasinin sık sık ihlal edildiği yahut onun yürürlüğünü müeyyideliyebilecek bir mahkemenin var olmayışı gibi hususlara işaret etmek değil. Kastım başka: Osmanlı anayasa hukuku tasavvurunda, anayasanın gerek stratejik gerek sahici saiklerle zaman zaman bir çerçeve belge olarak yahut bir tavsiyeler dizgesi olarak algılanıp algılanmadığı sorusunu sormak. Başka ifadeyle kastım, anayasanın arka planında, ana-

²⁶⁶ Anayasanın görece yeniliği ile yaratıcı yorumları arasındaki nedensellik bağının şüphesiz başka kaynaklarla desteklenmesi gerekir. Şimdilik bir önerme olarak ifade ediyorum.

²⁶⁷ Kaldı ki partizan siyaset, anayasanın yorumunda özgün argümanların serdedilmesine katkı da sunmuş olabilir.

yasa-üstü birtakım değerler (din, güvenlik, maslahat gibi)²⁶⁸ ile beraber işleyip işlemediğini anlamaya çalışmak²⁶⁹. İşbu çalışma, bu spekülasyonu ifadeye yetecek verilere sahip, fakat şimdilik daha ileriye gidecek verileri içermiyor.

***

Şüphesiz bütün bu çıkarımlar, daha kapsamlı ve sistematik çalışmalarla teyit ve tenkide, yerine göre tadile veya cerhe muhtaçtır. DFP'yi merkezine alan bu çalışma hem DFP özelinde hem de Osmanlı anayasa hukuku genelinde birtakım veriler sunsa da Osmanlı anayasa hukukunda incelenecek kişi, kurum ve neşriyat sayısı oldukça hacimlidir²⁷⁰. Kaldı ki, münferit kişi, kurum ve neşriyat incelemeleri en nihayetinde ancak birbirleri ile “tokuşturularak” bir senteze ve Osmanlı anayasa hukuku hakkında daha tutarlı, sınanmış ve kapsamlı neticelere varılabilir²⁷¹.

***

İbnülemin, *magnum opusu Son Sadrazamlar*'da DFP bahsini, onun hakkında düşürülmüş bir gazelle bitiriyor ve gazel son beyitinde şöyle hatm-i kalam ediyordu: “Damad Ferid

²⁶⁸ Bu değerler belki de anayasa-üstü değil anayasa-içi telakki ediliyordu. Nitekim Kanun-i Esasinin kendisi, ayanlara anayasallık denetimi yetkisi verirken denetimin kriterleri arasında Kanun-i Esasi ve diğer kriterleri (genel ahlak, din kuralları, milli güvenlik gibi) herhangi bir üstlük veya altlık ilişkisi ihdas etmeden sayıp döküyordu [KE 64].

²⁶⁹ Elbette bunun aksi de doğru idi yani anayasa bugünkü Türk anayasa telakkisi ile paralellikler arz ediyordu: maddelerinin bağlayıcılığında bahsediliyor, anayasaya sadakate yemin edildiği hatırlatılıyor ve padişahın bile anayasa ile bağlı olduğu tekrarlanıyordu. Fakat bunlarla paralel giden, belki savaş şartları belki başka sebeplerle, anayasayı normatif değeri bakımından tekil ve en üst kural olarak görmeyen hatta anayasa ile normatif bağlayıcılık arasında zorunlu bir ilişki bulunması gerektiğini düşünmeyen bir anayasa hukuku telakkisi var mıydı? Varsa yaygın mıydı? Şimdilik bu soruları sormakla yetiniyorum.

²⁷⁰ Birkaçına işaretle iktifa edeyim. Bilhassa Meclis-i Ayanda yaptıkları konuşmaların içeriği ve derinliğinden anlaşıldığı kadarı ile Ahmed Rıza Bey, Aristidi Paşa ve Gabriyel Noradonkiyan Efendi'nin anayasa yorumları, Osmanlı anayasa hukukuna ilişkin gelecekteki çalışmalara konu edilebilir. *Ceride-i Mehakim* dergisinin ve onun halefi olan dergilerin—ki üzerinde kısmen çalışılmıştır—Kanun-i Esasi referanslarını tespit için sistemli bir şekilde taranması da keza faydalı olacaktır.

²⁷¹ Bu vadide mühim bir çalışma için genel olarak bkz. Yörük, *op. cit.*

himmet-i yârânımızla bak / Biz bir ...ka yazık yarayub hurrem olmadık”²⁷².

DFP'nin siyaseti son kertede başarısızlıkla neticelendi. Bir kumar oynadı, kaybetti. Bu bakımdan gazelin ve DFP bahsini bu gazelle bitiren İbnülemin'in şüphesiz hakkı var. Saddaknâ. Fakat bu yazı, DFP'nin tutturduğu siyasetin ve anayasa yorumunun, artık *bugün* için ve hukuk tarihi zaviyesinden bakıldığında, İbnülemincesiyle “bir ...ka” yaradığını ifadeye çalıştı.

*[İzleyen sayfada “EK” ile devam ediyor.
“Kaynaklar” listesi “EK”in sonundadır.]*

---

²⁷² İnal, *op. cit.*, s.2094 (imlâ yeniden düzenlenmiştir).

EK: DAMAD FERİD PAŞA’NIN (“DFP”) KÜTÜPHANESİ

DFP’nin kütüphanesinin akıbeti ne oldu? Yukarıda bahsettiğim üzere, vasiyetinden anlıyoruz ki Paşa’nın Baltalimanı’ndaki kütüphanesi “cesim” yani oldukça büyük “ve binlerce kitabı” havi idi²⁷³. Kütüphaneyi görmüş ve orada bulunmuş Rıza Tevfik’in tanıklığına göre de Baltalimanı’ndaki sarayda müstakil bir “kütüphane dairesi” vardı²⁷⁴. Zaten Meclis-i Ayan’daki beyanlarından da DFP’nin kütüphanesini genişletmek için yurt dışından kitaplar getirttiğini anlıyoruz. Sözü DFP’ye bırakalım: “[K]ablelharp her sene Avrupa’dan bir hayli kitaplar celbederdim. Halbuki harbin bidayetinden beri daha bir kitap getirtmek mümkün olamadı”²⁷⁵.

Dolayısıyla memleketi terk ederken bu kitapların hepsini yanında götürmesine imkân yoktu. Hatta bu kitapların çoğunu bile yanına alamamıştır. Fakat bundan kitaplarının hiçbirini yanında götür(e)mediğini anlamamak gerekir. En az üç sebeple, kitapların *bazılarının* nakli hususunda teşebbüste bulunduğunu tahmin edebiliriz.

Bir kere DFP, İstanbul’u tek başına değil ailesi ile beraber terk etmişti, belki yanında maiyetinden veya hane halkından olan hizmetkârlarından bazılarını da götürmüştü. Memleketi bir kafiye hâlinde terk edişi, Paşa’ya tek başına çıkacak olsaydı yanında götürebileceği kitap sayısından daha fazla kitabı yurt dışına çıkarabilmek imkânı vermiş olabilir. Nitekim DFP’nin memleketi terk edişini okurlarına alaycı bir tonda ve bir karikatürle²⁷⁶ haber veren *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi, “Damad Paşa dün ailesiyle beraber İstanbul’dan sıvıştı” diye yazacak ve Sirkeci’den hareket eden bir ekspres trene binerek “zevcesi” ve “ailesiyle beraber” ülkeyi terk ettiğini bildirecekti²⁷⁷.

²⁷³ İnal, *op. cit.*, s.2092.

²⁷⁴ Rıza Tevfik, *op. cit.*, s.48.

²⁷⁵ MAZC, 3. Dönem, 4. İçtima, c.I, s.195.

²⁷⁶ Karikatürü de havi ilgili kesit için bkz. Ekinci, *op. cit.*

²⁷⁷ “Damad Paşa”, *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Eylül 1922 (kaynağın aslı için bkz. Ekinci, *op. cit.*); ayrıca bkz. Bardakçı, *op. cit.*, s.227 (çıkış gününü 22 Eylül ola-

İkincisi, DFP'nin ülkeden çıkışının çok geniş bir zamana yayılmasa da ani değil, planlı olduğunu tahmin edebiliriz²⁷⁸. Bu da kitapların bir kısmının evvelden—satılarak veya güvenilir şahıslara emaneten veya hediye olarak verilmesi yoluyla—elden çıkarılmasına, bir kısmının beraberinde Avrupa'ya götürülmesine fırsat tanımış olabilir. Zaten Anadolu hareketinin *persona non grata* ilan ettiği yüz elliliklerden bir kısmının Türkiye'yi görece rahat şartlarda terk ettiklerini, ailelerini ve eşyalarını yanlarında götürdüklerini—tabii gayrimenkuller hariç—bazı nakillerden anlıyoruz²⁷⁹. Bu şüphesiz maddi imkânı elverenlere mahsus bir durumdu, fakat bu bakımdan DFP, belki de ülkeden çıkmak zorunda kalanların en zenginlerinden ve imkânı geniş olanlarındandı²⁸⁰. DFP'nin Avrupa'ya nakletmesi bu sebeple hiç değilse kısmen planlı bir şekilde tahakkuk etmiş olmalıdır. Meselâ ülkeyi tamamen terk etmezden evvel Mediha Sultan'ın sıhhatini bahane ederek bir müddet Karlsbad kaplıcalarına gitmişti²⁸¹. Bundan evvel de Erenköyü'ndeki köşkü satarak tasfiye etmişti²⁸². Yani İstanbul'u bir hamlede ve birden terk etmemişti. Çıkışı peyderpey olmuştu. 17 Ekim 1920'de sadrazamlıktan istifa ettiği ve Eylül 1922'de memleketten temelli olarak çıktığı düşünülürse, resmî bir vazife almadığı bu iki senede çıkışını planlamak için vakit bulmuş olmalıdır²⁸³. Bu

---

rak gösteriyor; çıkışı da Yenikapı'da aktarma ile binilen Avrupa ekspresi olarak gösteriyor); İnal, *op. cit.*, s.2067 (22 Eylül).

²⁷⁸ Ali Kemal Bey'in kaçırılıp linç edilişi DFP'ye müzahir bazılarının çıkışını hızlandırmış olmalıydı ama DFP zaten Ali Kemal'in linç edilmesinden (6 Kasım 1922) biraz evvel ülkeyi terk etmişti (21/22 Eylül 1922).

²⁷⁹ Meselâ bkz. Rıza Tevfik, *op. cit.*, s.249-250. İlave edeyim ki, DFP teknik olarak yüz ellilikler listesinde değildir, zira listenin tanziminden evvel vefat etmişti.

²⁸⁰ Yine Rıza Tevfik'in nakline göre "Paşa hiçbir zaman geçinme sıkıntısı çekmemişti". *Ibid.*, s.46.

²⁸¹ Meselâ bkz. yukarıda dipnot 7 ve alakalı metin (*İkdam* gazetesi kupürü).

²⁸² Bardakçı, *op. cit.*, s.227.

²⁸³ Burada şu ihtimale de işaret etmek gerekiyor: DFP belki de Anadolu hareketinin başarısından sonra, pek zayıf bir ihtimal de olsa, Anadolu hareketi ile muslihane bir münasebet tesisini de (hiç değilse canının ve malının korunarak siyaset sahnelerinden silinmeyi kabul şartı ile) ihtimaller dâhilinde mütalaa etmiş ve bu sebeple ülkeyi tamamen terk etmesinin gerekemeyebileceğini düşünmüş olabilir. Bu ihtimalin pek zayıf olmasının başlıca sebebi, 1920 senesinde, Ankara'nın DFP'yi vatan hani ilan etmesi ve ölüme mahkûm etmesi idi. Hain-i vatan adde-

da kitaplarının bir kısmını yanında götürmesine imkân tanımış olabilir.

Üçüncüsü, DFP'nin Avrupa'da kaleme aldığı (yahut en azından son şeklini verdiği) iddia edilen kitaplardır. Bir nakle göre “[s]ürgünde 12 cild tutan bir hatırat kaleme alır, bir de Osmanlı Tarihi yazar”²⁸⁴ ki başka bir nakle göre bu tarih kitabı da dört ciltten müteşekkildir²⁸⁵. Toplam on altı cilt kitap yazabilmek için ülkeden çıkarken veya daha evvelki bir zamanda külliyetli bir kitap topluluğunu Baltalimanı'ndan çıkartmış olması gerektiği düşünülebilir. İşte bütün bu sebeplerle, kitaplarının bir kısmını kütüphanesinden çıkarmış olabileceğini düşünmek yerinde olur.

Bütün bunlar bir tarafa, DFP'nin kitaplarının büyük bir kısmını Baltalimanı'ndan çıkaramadığı bir hakikattir. Buna yukarıda zikrettiğim, İstanbul'da mahkeme kararı ile kitaplarının satılacağına dair 1924 tarihli vesika delildir²⁸⁶. Bu çıkarılamayan kitaplara ne oldu? Bir yazarın ifadesine göre “[s]ürgüne çıktığında el konulan kütüphanesi haraç mezat satılmıştır”²⁸⁷. 1924 tarihli vesika da zaten bu durumu teyit ediyor. Peki niçin?

Soruyu cevaplamak için 1924'ten evvele, Tanzimata dönmek gerekiyor: Mustafa Reşid Paşa ilk defa Baltalimanı yalısını yaptırmış, sonra Sultan Abdülmecid tarafından kızı Fatma Sultan'a tahsis edilmek üzere satın alınmıştı²⁸⁸. Fatma Sultan ölünce, kız kardeşi Mediha Sultan, devrin padişahı Sultan Abdülhamid'den yalının kendisine verilmesini istemiş ve 1887'de bina kendisine tahsis edilmişti²⁸⁹.

Buradan üç önemli netice çıkıyor. Birincisi, bina hazine-i hassaya ait olup hümayun emlâkinden idi, yani padişahın mal-

---

dilen DFP'nin İstanbul'da kalmasına—menkûb olarak dahi olsa—izin vermek, Anadolu hareketi için elbette cazip olmayacaktı.

²⁸⁴ Bardakçı, *op. cit.*, s.108.

²⁸⁵ İkinci, *op. cit.* (Osmanlı tarihi değil Türk tarihi ibaresini kullanıyor).

²⁸⁶ Bkz. yukarıda dipnot 85 ve alakalı metin.

²⁸⁷ İkinci, *op. cit.*

²⁸⁸ Ayla Ödekan, “Baltalimanı Sahilsarayı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5, s.40.

²⁸⁹ *Ibid.*

ları arasından sayılıyordu. Nitekim hazine-i hassadan yazılmış ve on dokuzuncu asır sonu tarihli bir belgede de bu durumu teyiden “Baltalimanı’nda devletlu ismetlu Mediha Sultan . . . hazretlerine ihsan buyurulmuş olan sahil sarayı ile müştemilatın[dan]” bahsediliyordu²⁹⁰. Nitekim yirminci yüzyıl başlarına tarihlenen ve mabeynden yazılan bir vesikada da bu durum şöyle teyit ediliyordu: “Emlâk-i kadime-i hakaniyeden olub devletlu ismetlu Mediha Sultan hazretlerinin ikametlerine mahsus bulunan Baltalimanı’nda kain sahil sarayı[] . . .”²⁹¹.

İkincisi—ve ilk neticenin zaruri bir getirişi olarak—anılan saray son kertede padişaha ve onun ihsanı ile Mediha Sultan’a ait olduğundan, DFP’ye ait değildi. Nitekim Sultan Vahideddin’in kızı Sabiha Sultan yıllar sonra hatıralarını nakle ederken bile bu noktaya temas etmek gerekliliğini duyacak ve şöyle diyecekti: “Halam Mediha Sultan ikinci evliliği ile Ferid Paşa ile evlenmiş ve tam tesiri altına girmiştir. O kadar ki, Baltalimanı’ndaki yalı—ki *Ferid Paşa’nın hiçbir ilişiği yoktur ve Hazine-i Hassa’ya aiddir*—[ile] hayatı tamamen değişti”.²⁹² Bu sebeple erken cumhuriyet devri resmî evrakında zaman zaman geçen “Baltalimanı’ndaki Ferid Paşa yalısı” ve benzeri ibareler, tespit kolaylığı sağlaması bir yana bırakılacak olursa, hukuk tekniği bakımından isabetli değildir²⁹³.

Üçüncüsü, bugünkü söyleyişte ve hemen yukarıda alıntılanan cumhuriyet evrakında dahi binadan “yalı” diye bahsedilmekle beraber, bina teknik manada bir yalı değildir. Zira hem Osmanlı hem cumhuriyetin hukuki rejimine göre Baltalimanı’ndaki bina, yukarıda alıntılanan Osmanlı devri evrakından da görüleceği üzere, bir “saray” idi. Burada saray ibaresini hukuki bir terim olarak anlamak gerekir. Nitekim DFP’ye değil de emlâk-i hümayuna ait olduğu için Baltalimanı *sarayı*, hilafeti kaldıran Türkiye Büyük Millet Meclisinin ilgili kanununun kapsamına giriyordu. “Hilafetin ilgasına ve Hane-

²⁹⁰ DABOA, Y.MTV., 38-31, 28.07.1306 (H).

²⁹¹ DABOA, İ.DUİT., 13-67, 23.10.1334 (H).

²⁹² Bardakçı, *op. cit.*, s.516 (vurgu bana ait). Ayrıca bkz. *ibid.*, s.106.

²⁹³ Meselâ bkz. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (DABCA), 180-9-0-0 / GENEL, 84-408-5, 23.08.1927.

dan-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti memaliki haricine çıkarılmasına dair kanun”un dokuzuncu maddesi, Baltalimanı’nın kaderini şöyle tayin ediyordu: “Mülga padişahlık *sarayları*, kasırları ve emakin-i sairesi *dâhilindeki* mefruşat, takımlar, tablolar, asar-ı nefise ve *sair bilimum emval-i menkule* millete intikal etmiştir”²⁹⁴.

İşte bu üç neticenin üçüncüsü, yani Baltalimanı’nın emlak-i hümayundan bir saray olması dolayısıyla ilgili kanunun dokuzuncu maddesi kapsamına girmesi, işi çetrefil hâle getiriyordu. İlgili madde sadece sarayların binalarının yani gayrimenkullerin değil, bunların içindeki *menkul* eşyaların da millete intikalini emrediyordu. Fakat Baltalimanı’ndaki kitaplar ne padişaha ne de Mediha Sultan’a aitti: bunlar emlak-i hümayundan olmayıp DFP’nin hususi eşyasındandı. Kitapları vasiyetnamesi ile Mediha Sultan’a bırakmayı arzu ettiğine göre²⁹⁵ DFP ve Mediha Sultan da böyle düşünüyor olmalıydı. Nitekim aynı kanun, emlak-i hümayun dışındaki gayrimenkullerin satılması için hanedan üyelerine bir sene müddet veriyor ve menkul mallar bahsinde sükût ediyordu. Yani bir ihtimalle emlak-i hümayundan olmayan ama emlak-i hümayun içinde bulunup başka şahıslara ait bulunan menkul malların satılabilmesine cevaz veriyordu. Belki buradan hareketle, DFP’nin Baltalimanı sarayı içinde yer alan mallarından olan kitaplarının, saray dâhilindeki emval-i menkuleden sayılmayarak kanun kapsamına girmeyeceği ve dolayısıyla millete intikal etmemesi gerektiği iddia olunabilirdi.

Fakat bu muhtemel hukuki münakaşa hiçbir zaman cereyan etmedi. Onun yerine, 5 Şubat 1924 tarihinde, cumhuriyetin hariciye vekâletine gönderilen telgraftan anladığımız kadarı ile DFP’nin eşyası (ve bu meyanda kitapları) İstanbul kassamlığınca mühürlendi. DFP’nin ölümü üzerine, yurda girişi yasak olan Mediha Sultan, yurt dışında bir vekâletname tanzim ederek bu malların tasarrufu ve satışları için teşebbüste bu-

²⁹⁴ İmlâ yeniden düzenlenmiştir; vurgular bana ait. Gerçi bina sırf bir yalı diye nitelese bile kanunda geçen emakin-i saireden sayılabilir.

²⁹⁵ İnal, *op. cit.*, s.2092.

lunmuştu, fakat genç cumhuriyetin memurları bu vekâletnameyi onaylamakta tereddüt ediyordu²⁹⁶:

“Hariciye Vekâletine

“Damad Ferid Paşa zevcesi Mediha Sultan . . . zevcinin vervesine ait olmak üzere kassamlıkça taht-ı temhire alınan emvalin ve eşyasının kendisine ait olduğunu isbat etmek üzere birisini tevkil ettiğine dair gönderdiği vekâletnamenin tasdiki talep olunmaktadır . . . hayli zaman evvel istizan-ı keyfiyet olunmuş ise de henüz bir cevap vürud etmemiştir mezkûr vekâletname[n]in tasdikına bir mani-i kanuni yok ise de bazı esbab ve mülâhazat sebeble istizan olunmuş idi alakadar mütemadiyen müracaat etmekte olduğundan icabının sürat-i işarı mercudur”.

Yine yakın tarihli bir başka belgede, genç cumhuriyetin adliye vekâleti, hariciye vekâletine şöyle yazacaktı²⁹⁷:

“Baltalimanı sarayında mevcut bazı eşyanın . . . tesbit ve tahriri talep olunması üzerine taht-ı temhire alınmış ve varis-i gaib olan Mediha Sultan tarafından bir zatın mesele-i mirasiyesinin takip ve intacına dair tevkilini mutazammın vekâletname memalik-i ecnebiyede tanzim edilmiş olmasından nâşi bera-i tasdik makam-ı alilerine tevdi kılındığı istihbar kılınmağla keyfiyetin işar buyurulması temenni olunur efendim”.

Kısacası, 1924’ün gözden düşmüş “hain”i ve siyaseten “out”ı olan DFP’nin ölüsüne dahi olsun yarayacak bir işi yeni devletin memurları yapmak istemiyorlar ve topu, bu örnekte olduğu gibi, birbirlerine atıyorlardı. Mediha Sultan belli ki Baltalimanı’ndaki bazı eşyanın kanunen millete intikal etmediğini ve bunlar arasında DFP’nin hususi menkul mallarının bulunduğu ve onun ölmesiyle mirasçının kendisi olduğunu düşünüyordu. Bu sebeple yurt dışında bir vekâletname tanzim etmişti. Vekâletname yurt dışında düzenlendiğinden adalet bakanlığı topu dış işlerine paslıyor ve vekâletnamenin onaylanıp onaylanmayacağını sorduruyordu.

13 Şubat 1924 tarihli bir evrakta ise kısaca “Damad Ferid zevcesinin vekâletnamesi tasdik edilmeyecektir” deniyordu²⁹⁸.

²⁹⁶ DABOA, HR.İM., 238-94, 05.02.1924.

²⁹⁷ DABOA, HR.İM., 2-3, 02.01.1924 (sayı 24).

²⁹⁸ DABOA, HR.İM., 238-123, 13.02.1924.

Birkaç ay sonra tasdik edilmeme kararına Mediha Sultan'ın vekili itiraz edecekti²⁹⁹. Gerçi sonraki tarihli bir başka evrakta Mediha Sultan'ın vekâletinin tasdik edilmiş olabileceğine işaret eden bir ibare geçiyorsa da³⁰⁰, bu tasdik—eğer gerçekten tasdik gerçekleşti ise—DFP'nin kitapları bakımından bir işe yaramadığı tahmin edilebilir. Zira 1924 senesinin sonlarına yaklaşıldığı vakit, DFP'nin İstanbul'dan ayrılmadan evvel sakladığı menkul malvarlığının bir kısmının İstanbul'dan gizlice çıkarılması yolundaki teşebbüs—veya bu yoldaki asılsız duyumlar—cumhuriyet tarafından fark edilecekti³⁰¹:

“Hariciye Vekâlet-i Celilesi Murahhashığı Canib-i Alisine

“Müteveffa Damad Ferid'in İstanbul'dan çıkarken İstanbul'da maruf bir mahalle teslim ettiği altın ve gümüş avaniyi havi sandıkların İstanbul'dan kaçırılması için San Remo'da cevahirici Senyör Berelli'ye[?] müracaat ve teklifatta bulunmuş olduğu ve bu babda Cenova Türk Konsolosluğunca tahkikat-ı mükemmele ifa ettirilmesi ve Baltalimanı'ndaki sahilhanede bulunan [eşya]ların da İstanbul'dan kaçırıp götürülmesi için San Remo'dan bir kadının İstanbul'a gönderildiği[.] . . . mümkün'ül icra tahkikatın serian icrası lüzumunun mezkûr konsolosluga tebliğ ve neticenin inba buyurulması istirham olunur efendim”.

Zaten çok kısa bir müddet sonra, 1924 senesinin Kasım ayında, DFP'nin kütüphanesindeki kitapların İstanbul 6. Asliye Mahkemesi başkanlığınca satılması kararlaştırılmıştı³⁰². Yani Mediha Sultan'ın vekâletnamesi ve DFP'nin mirasçısı olarak onun İstanbul'daki mallarında hak iddia etme talebi kabul olunmuş olsa bile bu, kitaplar için geçerli olmamış olacaktı ki mahkeme kararı ile devletçe satışı takarrür edebiliyordu. Nitekim “[s]ahilsarayın değerli eşyası, yağlı boya tabloları, Damad Ferid Paşa'ya ait zengin kütüphane 1925 yılında müzayedeyele

²⁹⁹ DABOA, HR.İM., 111-44, 27.07.1924.

³⁰⁰ Meselâ bkz. DABOA, HR.İM., 115-8, 31.08.1924.

³⁰¹ DABOA, HR.İM., 117-16, 15.09.1924.

³⁰² Bkz. yukarıda dipnot 85 ve alakalı metin. Burada şu ihtimali de atlamamak gerekiyor: Mediha Sultan gönülsüzce bu kitapların satışını arzu etmiş olabilirdi. Bu ihtimalde belki de genç cumhuriyet kitapları gerçekten Ferid Paşa'nın menkul malları arasında saymıştı. Fakat bu ihtimal, kitaplara devletçe el konduğu nazara alındığında muhtemel görünmüyor. Bkz. yukarıda dipnot 287 ve alakalı metin.

satılmıştır” diyen bir yazarın³⁰³ gözleminden de anlaşıldığı üzere kitaplar, muhtemelen bir mülga padişahlık sarayının içinde yer alan kıymetli menkul mal statüsünde görülmüştü ve bu sebeple DFP’nin özel mülkiyetinde değil, hilafeti ilga eden kanunun dokuzuncu maddesi ile millete intikali emredilen “sair bilumum emval-i menkule”den addolunmuştu. İlaveten—Baltalimanı sarayının kendisi istenerek—DFP’nin (ve Mediha Sultan’ın) varislerinin mülkiyet iddiası ile ikame ettikleri sonraki tarihli davalar da netice vermemiştir³⁰⁴.

1924 senesinin sonunda devletçe satışı kararlaştırılan DFP’nin kütüphanesi, 1925’te satıldı³⁰⁵. Kitapların bir kısmı yeni cumhuriyetin dış işleri bakanlığına geçti. Diğer bir kısmı müzayedede satış yoluyla özel şahıslara intikal etti³⁰⁶. Bu ikinci usulle el değiştiren kitaplar zaman zaman mezat ve müzayede piyasalarında hâlen arz-ı endam etmektedirler.

Bu şekilde elden çıkarılan kitapların DFP’nin kütüphanesinin tamamını teşkil etmediğini tekrarlamak gerekir. Evvelden ifade edildiği gibi Paşa, bir miktar kitabı yanına almış olmalı. Bir kısmını da İstanbul’da güvendiği kimselere teslim etmiş olabilir. Akla gelen bir diğer ihtimal de DFP’nin, Avrupa’ya temelli olarak gitmeden evvel bazı kitapları ve kütüphanesinde bulunan evrakı imha ettiği. Nitekim bu, memleketi terk etmeden evvel Sultan Vahideddin’in de bir mektubunda işaret ettiği üzere başvurduğu bir yoldu³⁰⁷. DFP’nin kendine göre hasas veya mahzurlu gördüğü evrakı (ve bu meyanda aldığı notla-

³⁰³ Ödekan, *op. cit.*, s.40.

³⁰⁴ Meselâ bkz. “‘Damatkıran Saray’ Baltalimanı tam dört damat götürmüştü”, *Hürriyet*, 26 Ekim 2003, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/damatkiran-saray-baltalimanı-tam-dort-damat-goturmustu-38508256>. (Yazar internet sitesinden anlaşılacakla beraber Murat Bardakçı olmalıdır).

³⁰⁵ 1925 tarihinin zikredildiği bir kaynak için meselâ bkz. Ödekan, *op. cit.*, s.40.

³⁰⁶ Dış işleri bakanlığı kitaplardan maarif vekâleti sayesinde haberdar olduğuna göre, milli eğitim bakanlığının da bazı kitapları edindiği tahmin edilebilir. Bkz. yukarıda dipnot 85 ve alakalı metin: “[Kitapların] satılacağı bu kere Maarif Vekâlet-i Celilesinden bildirilmiş olmağla . . .”.

³⁰⁷ Kendi ifadesiyle Sultan Vahideddin, “İstanbul’dan çıkmadan evvel bu gibi evrakı tamamiyle mahvet[mişti]”. Bardakçı, *op. cit.*, s.304. Hatta Enver ve Talat Paşaların da, savaş yenilgi ile neticelenince, yurt dışına çıkmadan evvel benzer bir usule başvurduklarından bahs olunmuştur.

rıyla beraber bazı kitapları) aynı şekilde ortadan kaldırmış olması ihtimali de hesaba katılmalıdır. Hele ki DFP'nin kütüphanesindeki kitapları not olarak okumak gibi bir alışkanlığı olduğu nazara alındığında³⁰⁸, bu notların başka ellere geçmesini arzu etmemiş olabilir. Bu sebeple de bazı notlarını içeren kitaplarını imha etmiş veya ettirmiş olması ihtimal dâhilindedir.

KAYNAKLAR

- Abadan, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, 1957, s.3-37.
- Aktunç, Hulki, *Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 7. Baskı, 2010.
- Akyıldız, Ali, “Meclis-i A’yân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28, s.243-244.
- - - “Meclis-i Meb’ûsan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28, s.245-247.
- - - *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul, İletişim Yayınları, 4. Baskı, 2012.
- “al-i osman oluyor da neden al-i mi[d]hat olmasın”, *ekşisözlük*, <https://eksisozluk.com/al-i-osman-oluyor-da-neden-al-i-mithat-olmasin--1180535?nr=true&rf=ali%20osman%20oluyor%20da%20neden%20ali%20mithat%20olmas%20c4%b1n> (Erişim Tarihi: 18 Şubat 2026).
- Armstrong, Harold, *Turkey in Travail: The Birth of a New Nation*, Londra, John Lane The Bodley Head Limited, 1925.
- Arsel, İlhan, “Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, 1953, s.194-211.
- Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, Ankara, Anıtkabir Yayınları, 2001, Cilt I.
- Aydın, Mehmet Âkif, “Hukûk-ı Âile Kararnâmesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 18, s.314-318.
- Ayışığı, Metin, “Millî Mücadele ve Sultan Vahdeddin”, *Ülkücü Dünya Görüşü*, <https://www.ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=4526> (Yayın Tarihi: 17 Mayıs 2011).
- Bardağcı, Murat, *Şahbaba: Osmanoğulları'nın son hükümdarı VI. Mehmed Vahideddin'in hayatı, hatıraları ve özel mektupları*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2006.

³⁰⁸ İkinci, *op. cit.*: “Binlerce kitap bulunan geniş kütüphanesindeki kitapları tek tek okuyup notlar almıştı”.

- Behar, Cem, *Osmanlı / Türk Musikisinin Kısa Tarihi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, 2003.
- Brown, Nathan J., *Constitutions in a Nonconstitutional World: Arab Basic Laws and the Prospects for Accountable Government*, New York, State University of New York Press, 2002.
- Celeleddin Arif, *Hukuk-ı Esasiye: Kısım-ı Sani: Osmanlı Kanun-i Esasisi*, İstanbul, Matbaa-i Hukukiye, 2. Baskı, 1329 [1913/14].
- “Damad Ferid Pasha, Ex-Grand Vizier, Dies”, *Washington Post*, 7 Ekim 1923.
- “Damad Paşa”, *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Eylül 1922.
- “‘Damatkiran Saray’ Baltalimanı tam dört damat götürmüştü”, *Hürriyet*, 26 Ekim 2003, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/damatkiran-saray-baltalimani-tam-dort-damat-goturmustu-38508256>.
- Devellioğlu, Ferit, *Türk Argosu*, Ankara, Aydın Kitabevi, 6. Baskı, 1980.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (DABCA), 180-9-0-0 / GENEL, 84-408-5, 23.08.1927.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA), BEO, 1693-126965, 07.03.1319 (H).
- -- BEO, 3662-274637, 30.10.1327 (H).
- -- HR.İM., 2-3, 02.01.1924.
- -- HR.İM., 111-44, 27.07.1924.
- -- HR.İM., 115-8, 31.08.1924.
- -- HR.İM., 117-16, 15.09.1924.
- -- HR.İM., 123-91, 19.11.1924.
- -- HR.İM., 238-94, 05.02.1924.
- -- HR.İM., 238-123, 13.02.1924.
- -- İ.DH., 1037-81593, 02.10.1304 (H).
- -- İ.DH., 1085-85145, 03.10.1305 (H).
- -- İ.DH., 1109-86841, 24.03.1306 (H).
- -- İ.DUİT., 13-67, 23.10.1334 (H).
- -- Y.A.RES., 33-23, 19.07.1303 (H).
- -- Y.EE., 88-1, 30.03.1313 (H).
- -- Y.MTV., 38-31, 28.07.1306 (H).
- -- Y.PRK.ASK., 183-12, 26.03.1320 (H).
- -- Y.PRK.AZJ., 51-123, 28.06.1324 (H).
- Ekinci, Ekrem Buğra, “Milli Mücadeleyi Başlatan Damad Ferid Paşa’dır!”, <https://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=1526&milli-m%C3%BCcadeleyi-ba%C5%9Flatan-damad-ferid-pa%C5%9Fa%E2%80%99dir-> (Yayın Tarihi: 24 Şubat 2025).

- Enginün, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 15. Baskı, 2020.
- Erdem, Şerafettin Can, "Damat Ferit Paşa", *Atatürk Ansiklopedisi*, [https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/632/Damat-Ferit-Pa%C5%9Fa-\(1853-1923\)](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/632/Damat-Ferit-Pa%C5%9Fa-(1853-1923)) (Yayın Tarihi: 9 Mart 2021).
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, Cilt I.
- Esirgen, Seda Örsten, "Osmanlı Parlamentosunda Anayasaya Aykırılık Tartışmaları", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 11, Sayı 2, 2020, s.422-435.
- "evlilik programları için khk çıkarmak" *eksisözlük*, <https://eksisozluk.com/evlilik-programlari-icin-khk-cikarmak--5322518?p=13> (Erişim Tarihi: 18 Şubat 2026).
- "Facetia", *Daily Telegraph (Napier)*, Sayı 12496, 7 Eylül 1912.
- "Ferid Paşa'nın Vefatı", *İkdam*, 8 Ekim 1923.
- Garner, Bryan A. (Ed.), *Black's Law Dictionary*, ABD, West: Thompson Reuters, 9. Baskı, 2009.
- Gazel, Ahmet Ali, "Eski Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in 1925 Yılında Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Yargılanması", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 10, Nisan 2020, s.27-63.
- Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara, Türk Tayyare Cemiyeti, 1927.
- Gedikli, Fethi, *Şura-yı Devlet: Belgeler, Biyografik Bilgiler ve Örnek Kararlarıyla*, İstanbul, On İki Levha Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- Genel Merkez, "30 Ağustos'un 103. yılında emperyalizmi ve gericiliği bir kez daha yeneceğiz!", *Türkiye Komünist Hareketi*, <https://tkh.org.tr/30-agustosun-103-yilinda-emperyalizmi-ve-gericiligi-bir-kez-daha-yenecegiz/> (Yayın Tarihi: 29 Ağustos 2025).
- Gözler, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Bursa, Ekin Yayınları, 2000.
- Göztepe, Tarık Mümtaz, *Mütareke Günleri*, Haz. H. Afşın Günaydın, Ankara, Cümle Yayınları, 2017.
- Güneş, İhsan (Haz.), *Türk Parlamento Tarihi: I. ve II. Meşrutiyet*, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1997, Cilt II.
- Güventürk, Faruk, *Önder ve Gençler*, İstanbul, Okat Yayınevi, 1965.
- Halide Edib, *[V]Jurun Kahbeye*, İstanbul, Halk Kitabhanesi, 1926.
- Hayber, Abdülkadir ve Hüseyin Özbay (Haz.), *Muallim Nâci'nin Şiirleri*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Hisar, Abdülhak Şinasi, *Geçmiş Zaman Fıkraları*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Hocaoğlu, Ali, Duygu Kara, Emrullah Alemdar ve Savaş Keleş, *T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 12 Ders Kitabı*, Ankara?, Devlet Kitapları, 2022.
- Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, İtimad Kitabhanesi (Haz.), İstanbul, Kader Matbaası, 1336 [1917].

- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 1982, Cilt IV.
- İnan, Süleyman, “Son Osmanlı Damatlarının Millî Mücadele’yle İlişkileri”, *Erdem: İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 61, 2011, s.103-146.
- İpşirli, Mehmet, “Dürrîzâde Abdullah Beyefendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, s.36.
- “Kanun-i Esasiye Dair Damad Ferid Paşa’nın Bir Layihası”, *Tanin*, 18 Şubat 1910.
- Karay, Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2009.
- Kevorkian, Raymond, *The Armenian Genocide: A Complete History*, New York, I.B. Tauris, 2011.
- Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*, İstanbul, İsis Yayınları, 1999.
- Küçük, Cevdet, “Damad Ferid Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 8, s.436-439.
- - - - “Mehmed V”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28, s.418-422.
- - - - “Mehmed VI”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28, s.422-430.
- Küçük, Yalçın, *Aydın Üzerine Tezler 3: 1830-1980*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 2. Baskı, 1987.
- Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı’nın Son Günleri*, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1977?.
- Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC), 1. Dönem, 2. İçtima, Cilt I.
- - - - 1. Dönem, 2. İçtima, Cilt II.
- - - - 1. Dönem, 3. İçtima, Cilt I.
- - - - 1. Dönem, 3. İçtima, Cilt II.
- - - - 1. Dönem, 4. İçtima, Cilt I.
- - - - 3. Dönem, 2. İçtima, Cilt II.
- - - - 3. Dönem, 3. İçtima, Cilt I.
- - - - 3. Dönem, 3. İçtima, Cilt II.
- - - - 3. Dönem, 4. İçtima, Cilt I.
- - - - 3. Dönem, 4. İçtima, Cilt II.
- - - - 3. Dönem, 5. İçtima, Cilt I.
- - - - 4. Dönem, 1. İçtima, Cilt I.
- Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan Tutanak Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TBMM Basımevi, 2015.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Haz. Nuri Akbayar, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, Cilt VI.
- Mehmet Rauf, *Halâs: İstiklâl Harbi Romanı*, İstanbul, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1929.
- Mısıroğlu, Kadir, *Bir Mazlum Padişah: Sultan Vahideddin*, İstanbul, Sebil Yayınevi, 3. Baskı, 2011.

- Nişanyan, Sevan, *Yanlış Cumhuriyet: Atatürk ve Kemalizm Üzerine 51 Soru*, İstanbul, Everest Yayınları, 6. Baskı, 2010.
- Nutk-ı Hümayun: Padişahların Meclis-i Umumiye Açış Konuşmaları (1877-1920)*, Ankara, TBMM Basımevi, 2023.
- Ödekan, Ayla, “Baltalimanı Sahilsarayı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5, s.40-41.
- Özcan, Abdülkadir, “Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 34, s.182-183.
- Rıza Tefvik, *Biraz da Ben Konuşayım*, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, İletişim Yayınları, 4. Baskı, 2019.
- “*Rumeli Hisarı İttihad ve Teaviün Cemiyeti*”nin Hisar Maarifi menfaatine tertip eylediği tiyatrodaki Damad-ı Hazret-i Şehriyari Ferid Paşa Hazretleri tarafından irad olunan nutuk, İstanbul, 1324 [1908?].
- Sağlam, Fazıl, “Devlet Güçlerinin OHAL KHK Rejimi ve 2017 Anayasa Değişikliğinden Sonraki Görünümü”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, 2018 s.21-102.
- Sağlam, Nuri, “Halid Ziya’nın Meclis-i Ayan Azalığına Atanmasının Sebep Olduğu Siyasi ve Hukuki Bir Kriz Münasebetiyle Dil, Edebiyat ve Hukuk İlişisine Dair Bazı Dikkatler”, in Salih Çeçen et al. (Ed.), *Current Debates on Social Sciences 5: Human Studies*, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020, s.435-440.
- Sakal, Fahri, “Millî Mücadele’de ve Cumhuriyetin İlk Döneminde Prop[an]ganda ve Tanıtım Çalışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 55, 2003, s.83-103.
- Sancaktar, Fatih Mehmet, “Son Osmanlı Meclis-i Ayan’ında Damat Ferit Paşa Taraftarlarının Faaliyeti ve Anadolu Hareketine Etkisi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 9, 2006, s.129-170.
- Selcen, Aydın, “Nihayet! Kudurtma sırası CHP’de...”, <https://medyascope.tv/2024/08/03/aydin-selcen-yazdi-nihayet-kudurtma-sirasi-chpde/> (Yayın Tarihi: 3 Ağustos 2024).
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul, İkdâm Matbaası, 1317 [1900].
- Tanör, Bülent ve Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskı, 2004.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 45. Baskı, 2019.
- “The Ottoman Constitution, Promulgated the 7th Zilbridje, 1293 (11/23 December, 1876)”, *American Journal of International Law*, Cilt 2, Sayı 4, 1908, s.367-387.
- Traité de paix entre les puissances alliées et associées et la turquie signé le 10 août 1920 à Sèvres*, [Yayın Yeri ve Yayınevi Yok], 1920.
- Tunç, Ahmet, “Türk Basımından Bir Süreç İki Perspektif: Alemdâr ve İzmir’e Doğru Gazetelerine Göre Millî Mücadele Döneminde Biga Olayı (16 Şubat-16 Nisan 1920)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 41, Sayı 112, 2025, s.525-578.
- Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih IV*, İstanbul, Devlet Matbaası, 1931.

- Uşaklıgil, Halit Ziya, *Saray ve Ötesi*, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Yakut, Kemal, “Mütareke Dönemi’nde Yapılan Saltanat Şûrâları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 21, Sayı 61, 2005, s.77-122.
- Yörük, Ali Adem, *II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı* (Doktora Tezi, Danışman Fethi Gedikli), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2016.

BU MAKALEYE AŞAĞIDAKİ ŞEKİLDE ATIF YAPILMASI ÖNERİLİR:

Cem Tecimer, “Damad-ı Hazret-i Şehriyari ve Tefsir-i Kanun-i Esasi: Damad Ferid Paşa’da Anayasa Yorumu”, www.anayasa.gen.tr/tecimer-8.pdf (Yayın Tarihi: 10 Mart 2026).

CEM TECİMER’İN ANAYASA.GEN.TR’DE YAYINLANAN DİĞER MAKALELERİ

1. Cem Tecimer, “Engin Yıldırım’ın Muhalefet Şerhi Nerede?”, www.anayasa.gen.tr/tecimer-1.htm (Yayın Tarihi: 9 Ocak 2023).
2. Cem Tecimer, “Altmış Sene Gecikmiş Bir Kitap Tahlil Yazısı - Robert Devereux’nün The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament Kitabı Üzerine”, www.anayasa.gen.tr/tecimer-2.pdf (Yayın Tarihi: 3 Şubat 2023).
3. Cem Tecimer, “İki Benzemez? Güncel Anayasa Yorumu ve Mecelle-i Ahkâm-i Adliye”, www.anayasa.gen.tr/tecimer-3.pdf (Yayın Tarihi: 12 Nisan 2023).
4. Cem Tecimer, “Anayasal Amnezi: Anayasa Mahkemesinin İçtihat Seçiciliği Üzerine Bir Deneme”, www.anayasa.gen.tr/tecimer-4.pdf (Yayın Tarihi: 28 Kasım 2023).
5. Cem Tecimer, “Sürgün, Romatizma ve Kanun-i Esasi: Midhat Paşa’nın Yayınlanmamış Bir Mektubu Üzerine”, www.anayasa.gen.tr/tecimer-5.pdf (Yayın Tarihi: 19 Ekim 2024).
6. Cem Tecimer, “Erdoğan Teziç’in Anayasa Hukuku Kitabına Yanlış-Doğru Cetveli Koy-mak”, www.anayasa.gen.tr/tecimer-6.pdf (Yayın Tarihi: 28 Şubat 2025).
7. Cem Tecimer, “Süleyman Paşa’nın Kanun-i Esasi Müsveddesi”, www.anayasa.gen.tr/tecimer-7.pdf (Yayın Tarihi: 25 Mart 2025).

(c) Cem Tecimer, 2026.

Bu Sayfa: www.anayasa.gen.tr/tecimer-8.pdf
Yayın Tarihi: 10 Mart 2026

Ana Sayfa: www.anayasa.gen.tr

Editör: Kemal Gözler

Editörün Adresi: kgozler1@hotmail.com